

ÉRTEKEZÉSEK
A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYI OSZTÁLY KÖRÉBŐL

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

SZINNYEI JÓZSEF

OSZTÁLYTITKÁR

XXV. KÖTET. 3. SZÁM

AZ
OBI-UGOR IGEKÖTŐK

(SZÉKFOGLALÓ)

ÍRTA

ZSIRAI MIKLÓS

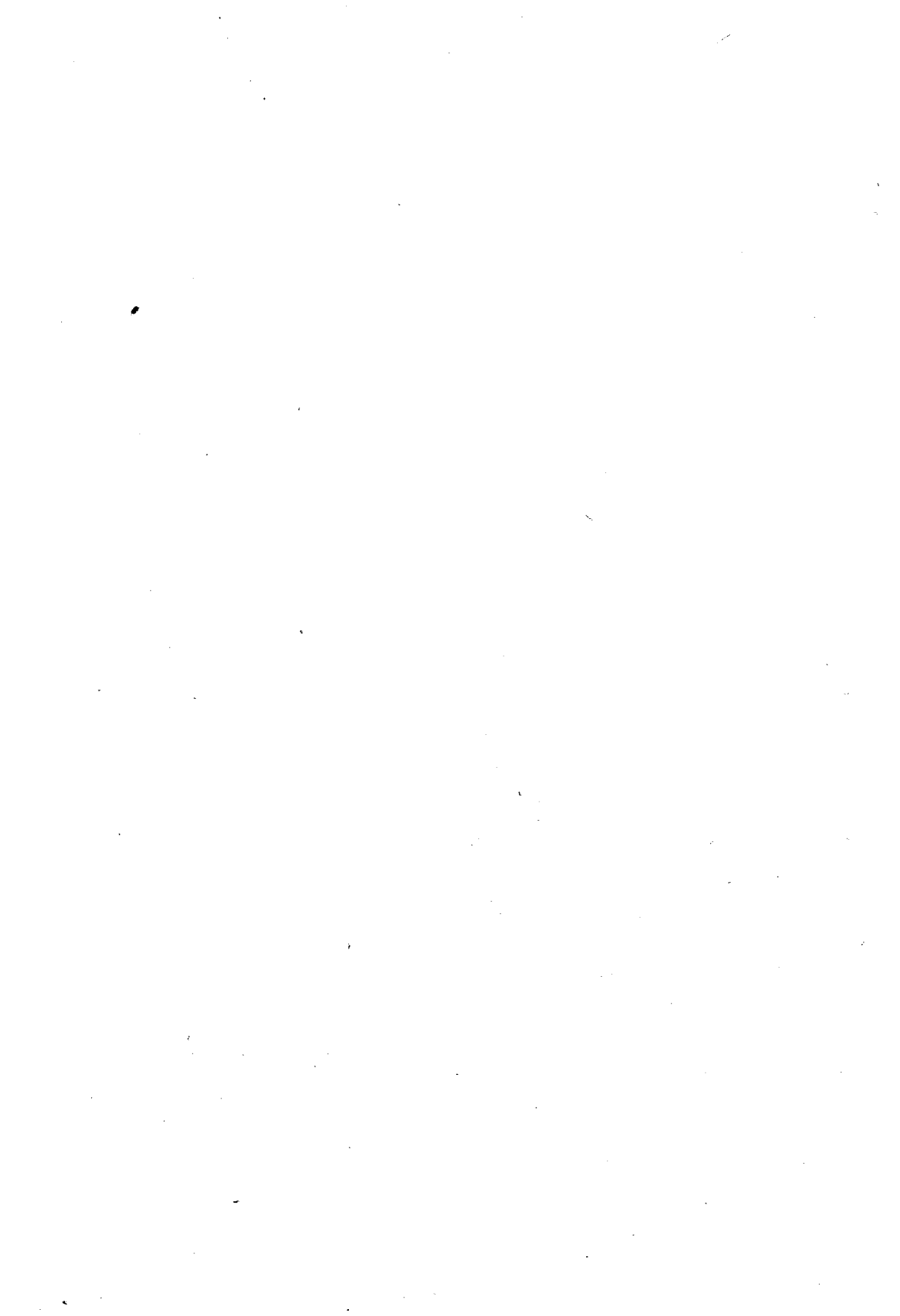
L. TAG

FELOLVASTA 1933. MÁJUS 8-ÁN

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1933

AZ OBI-UGOR IGEKÖTŐK

(SZÉKFOGLALÓ)

ÍRTA

ZSIRAI MIKLÓS

L. TAG

FELOLVASTA 1933. MÁJUS 8-ÁN

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1933

Az obi-ugor igekötők.

A magyar igekötők színes gazdagságának és kifejező képességének felismerésével szinte egyidős az eredetre irányuló tudományos érdeklődés is. Ismeretes, hogy két határozott felfogás viaskodik egymással: az egyik szerint a magyar igekötők indogermán, elsősorban szláv hatás alatt keletkeztek és bokrosodtak el, a másik szerint viszont szervesen, minden idegen mintától függetlenül fejlődtek ki.

Az idegen eredet hirdetői, hogy csak a többé-kevésbé közös és első pillanatra mindenesetre súlyosnak látszó érvelésekre utaljak, a magyar igekötőket szembeállítják egyfelől a finnugor nyelvek állítólagos hiányával — vagy a magyarhoz viszonyítva egészen kezdetleges szerkezeteivel —, másfelől a magyarral érintkező indogermánság gazdagon tagolt, őseredeti igekötő-rendszerével. E szembesítés eredményeiből, úgy vélik, jogosan következtethetik, hogy az igekötés a magyarban nem alapnyelvi örökség, hanem aránylag késői különnyelvi szerzemény, mégpedig a magyar *meg-*, és *el-*, valamint a szláv *za-* és *pre-* (vagy *pred-*) egyirányú fejlődésének és feltűnően azonos alkalmazásának tanúsága szerint nyilván szláv, közelebbről szlovén vagy tót forrásból.

A magyar igekötők eredetének ilyen értelmű magyarázata tudtommal egy cseh tudós, a különben tárgyilagos szándékú ŽABOUREK tanulmányában ¹⁾ bukkan fel; az elméletnek azután voltaképpen SIMONYI ZSIGMONDnak, a magyar nyelvtörténet nagy-érdemű kutatójának kissé elszietett állásfoglalása ²⁾ „kölcsonzotti” súlyt és ideiglenes tekintélyt.

¹⁾ Über die Fremdwörter im Magyarischen, 51. l.

²⁾ Ung.Spr. 250—252; FUF. XII, 21.

A másik fölfogás, t. i. az önálló kialakulás híveinek a következő három, egymással szorosan összefüggő kérdésre kellett feleletet adniok:

1. Milyennek mutatja a magyar nyelvtörténet igekötőink alaki és jelentésbeli fejlődését?

2. Összeegyeztethető-e az így megismert történeti tényekkel az idegen, mindenekelőtt a szláv hatás föltevése?

3. Milyen bizonyítékokat, következtetéseket szolgáltatnak a rokonnelvek?

Az első kérdéssel, a magyar nyelvtörténet tanulságaival BUDENZ JÓZSEF foglalkozott legbehatóbban¹⁾. Még ma is mintának vehető pompás dolgozataiban annyira találó szemléletességgel rajzolta ki az eredetileg általában irányjelölésre szolgáló határozószóink igekötővé válásának útját, hogy vonalvezetését nyílegyenesen követhetjük ma is, amikor pedig a jócskán megszorodott nyelvtörténeti adatok az igekötők hangalaki és jelentésbeli változásainak szinte minden mozzanatát megvilágítják előttünk.

Az igekötőink szláv eredetősége mellett fölhozott érveket ASBÓTH OSZKÁR utasította vissza²⁾. Végső megállapítása szerint: „SIMONYI előadásában semmi meggyőző nincs és bizonyítékai részben egészen érthetetlenek“, „az idegen hatás feltevése merőben fölösleges“, s „a szlovén *za-* és *pre-* igekötők semmikép sem lehetnek a *meg-* és *el-* igekötőink mintaképei“.

A rokonnelvekkel való összehasonlítás fontosságára MUNKÁCSI BERNÁT (VNyj. 28), GOMBOCZ (MNY. V, 30, 288) és FUCHS DÁVID (KSz. X, 304—312) hívta föl a figyelmet. Ráműtattak ők bizonyos tényekre és tanulságokra, amelyeket ismernie és gondosan mérlegelnie kell annak, aki a magyar igekötők eredetkérdésében tárgyilagos ítéletet akar mondani.

Az ellentétes érvek és nézetek párharca után elérkezettnek látszott az idő a kérdés egész anyagának rendszeres feldolgozására, s Akadémiánk 1923-ban jutalomtételt is tűzött ki

¹⁾ NyK. II, 161—188; uo. III, 73—96; V, 1—18. stb.

²⁾ Nytud. II, 27—31; III, 208; IV, 260.

„A magyar igekötők fejlődése a XV. sz. végéig alaktani és jelentéstani szempontból* címen. A pályázat eredménytelen maradt, ellenben pontosan az eredménytelenség kihirdetésével egyidőben, 1928-ban, a prágai egyetem bölcsészeti karának kiadványai sorában megjelent a kérdésnek eddigelé legterjedelmesebb monografikus földolgozása, BUJNÁK PÁL dr. 400 oldalas *Praefixa verbalia v jazykoch ugrofinských a zvlášte v maďarskom* c. munkája. A tót tudós, aki korábban inkább csak az összehasonlító irodalomtörténettel való foglalatosskódásának adta jelét, a körülményekkel, viszonyokkal számoló várakozásunknak megfelelően igekötőink föltétlen szláv eredetét igyekszik bizonyítani. Úgy érzem, nyelvtudományunknak kötelessége lesz majd BUJNÁK jellegzetes könyvére méltó választ adni. Kötelessége lesz, ha másért nem, a tárgy fontossága miatt, kortörténeti tanulság okából és a kevésbbé tájékozott külföldi szakkörök felvilágosítása végett.

*

A magyar igekötők eredetével foglalkozó irodalom e vázlatos áttekintéséből is kitetszhetett, milyen nagy, bizonyos tekintetben szinte perdöntő jelentőséget tulajdonítanak a rokonnyelvek tanúvallomásának. Mindkét elmélet nyomatékosan hivatkozik rájuk, ám mindkettő a maga igazának bizonyítékait véli megtalálni bennük: az egyik szerint a finnugor nyelvekben nincs, vagy alig-alig van igekötő, tehát eleve nyilvánvaló a magyar igekötők kései kialakulása, s indokolt ilyenformán idegen hatások keresése is; a másik elmélet szerint pedig a rokonnyelvek egyikében-másikában eléggé fejlett, a magyarral alak és jelentés tekintetében számos ponton egyező igekötőrendszer van, tehát mindenesetre számolnunk kell igekötőink eredetiségével.

A kérdés ilyen ellentétes kiélezése késztetett rá, hogy a finnugor nyelvek igekötős szerkezeteit megvizsgáljam és magyar érdekű eredményeit is értékesíteni próbáljam. Mivel pedig a finnugor nyelvek többségében, a finn-permi csoport tagjaiban, csakugyan nagyon kevés igazi igekötő van, s ami

van is, általában jelentéktelen szerepet játszik, kimutathatóan újabb fejlemény — több esetben tagadhatatlan idegen minta hatása alatt —: figyelmemet elsősorban a hozzánk legközelebb álló obi-ugor nyelvekre, a vogulra és az osztjákra irányítottam.

E vizsgálatok eredményeiről való rövid beszámolómban az a cél lebegett előttem, hogy lehetőleg a távolabb állónak is világos képet adjak. Úgy hiszem, akkor járok el legcélirányosabban, ha a nyelvi adatok és a részletkérdések tömegét mellőzve néhány tanulságos példán szemléltetem a különféle obi-ugor igekötő-típusok külső és belső életét s vázolom e példák kapcsán egy-két általánosabb értékű megállapításomat.

Mondanivalóimat a következő fejezetekben próbáltam összefoglalni:

- I. Az obi-ugor nyelvek igekötő-állománya.
- II. „ „ „ igekötők alaki sajátosságai.
- III. „ „ „ igekötők jelentésbeli sajátosságai.
- IV. „ „ „ igekötők eredete; az állítólagos orosz hatás kérdése.

I. Az obi-ugor nyelvek igekötő-állománya.

A rendelkezésünkre álló nyelvi anyag alapján a vogulban 31, az osztjákban 27 igekötőt mutathatunk ki.

A vogul igekötők betűrendben a következők:¹⁾

1. É. *akwän*, KL. K. *äkwän*, P. *gkwän*, T. *ukiñ* 'egybe, egytűvé, egymáshoz, együtt, össze, meg';

2. É. FL. *älä*, *äl*, K. *el*, KL. P. T. *il* 'előre, előbbre, elő, távolba, félre, tova, tovább, továbbra, odább, el, ki, meg, le';

3. KL. *khqñkhä*, *kwäñkä*, AL. *khqñgha*, K. *khqñkhë*, P. *khqñghë*, T. *khqñgha* 'át, keresztül, meg, túl';

4. *kittl'* 'ketté, kétfelé, szét';

5. É. *kwon*, KL. AL. K. P. *kwän*, T. *kun* 'ki, ki az utcára, udvarra, le, el, meg, szét';

6. É. *xgmi*, KL. *kham*, K. *khgmi*, P. *khgmüñ*, *khgmë*, *khgm* 'arccal, felső résszel, kidomborodó résszel lefelé, hasra, le, föl, össze, ki';

7. É. *xgni*, KL. *khanä*, K. *khgni*, FK. *khonñ*, P. *khonäñ*, T. *khanqu*, *khqñqu* 'hanyatt, háttal lefelé, hátra, föl';

8. É. *xot*, KL. *khwat*, AL. *kwat*, K. P. *khwätë*, *khwät* 'el, ki, le, meg, föl, szét, össze, ketté';

9. É. *jolä*, *jol*, KL. AL. *jel*, K. *jale*, *jäl*, P. *jelë*, *jel*, T. *jël*, *jil*, *il* 'le, alá, lefelé, földhöz, el, meg, át, ki, be, föl, össze, szét, vissza';

10. É. *jot*, *jät*, AL. *jät*, KL. *jet*, K. *jät*, T. *jit*, *it*, *it'* 'együtt, -val, -vel, magammal, magaddal stb.';

11/a. É. *jüw*, KL. *ju*, K. *ju*, P. *ju*, T. *ju* 'be (a házba), haza, meg, el, ki, föl, le';

¹⁾ Helykímélésből és az átírás egyszerű következetessége végett itt csak a MUNKÁCSI-féle alakokat közlöm. — Rövidítésimben a szakirodalom szokásait követem.

11/b. É. *jūw*, FL. *jūw*, FK. *ju*, P. *jīt*, *īxt*, T. *ju* 'mögé, hátra, haza, vissza, utol, meg, el, át, össze';

12. É. *lakwä*, KL. *laɣwä*, AL. *laɣ*, K. *laɣwé*, *laɣwé*, P. *laɣw*, *laɣ*, T. *lēx* 'körül, szét';

13. É. *lap*, KL. *läp*, K. *läpé*, *läp*, P. *läp*, T. *lep* 'be, el, körül, le, meg';

14. É. *lałt*, KL. *läłt*, K. *lałt*, P. *läłt*, T. *lēt* 'szemben, szembe, ellen, elém, eléd, stb., vissza';

15. É. *mūyöl*, *mowél* 'körül';

16. É. *nalū*, *naluw*, *nalwe*, *nal*, KL. *nəl*, *nal*, K. *nəlu*, P. *nal* 'a hegyről, partról lefele (a folyóhoz pl. menni, jutni, vinni, stb.); a tűzre, vagy tűz közelébe (helyezni vmit, pl. üstöt); az ágynak, széles padnak vagy a szobarekesz emelvényének a faltól befele eső oldala felé (ülni, feküdni, mozogni stb.); meg, fel, le, be, ki';

17. É. *nəñxü*, *nəñx*, KL. *nukh*, *nuk*, K. *nəñkhwé*, *nəkh*, P. *nuñk*, T. *nuñ*, *nəñ* 'föl, rá, be, meg';

18. É. *pāi'*, *pā*, KL. *pē*, K. *pē*, P. *pē*, T. *pā* 'a vízről a partra ki, -föl; a folyótól az erdő, hegy felé; a nagy folyóból a beléje torkolló kisebbbe; a tűzre vagy tűz fölé; a szobarekesz felé; a folyó felső folyása felé, föl';

19. É. *pāxén*, K. *pōxén*, T. *pāxén* 'oldalra, félre, el';

20. É. *pal'*, *pal*, KL. *pal*, *pāl*, AL. *pal*, K. *pali*, P. *pal*, T. *pālu*, *pāl* 'szét, ki, föl, el, meg';

21. KL, AL. *pär*, K. *päri*, P. *pär*, T. *puru* 'vissza, hátra, föl, meg, le';

22. É. *pul'*, *pul*, AL. *pil*, K. *pōli*, P. *pélé*, *pél*, T. *pultu*, 'szét, el, össze, keresztül, meg, föl';

23. É. *sis'*, KL. *šišä* 'hátra, vissza, el';

24. É. *sup'*, KL. *šup*, K. *sop'i*, *sopi*, P. *šup*, T. *šupu*, *šup* 'keresztül, át, ketté, szét, el';

25. É. *samä*, *sama*, *sam*, KL. *säm*, K. *sämé*, *säm*, P. *sämé*, *säm* 'agyon, meg';

26. KL. *täkwäl* 'föl, ki';

27. É, FL. *tārä*, KL. *tar*, K. *toqré*, *tārē*, P. *tār*, *tār*, T. *tāru*, *tār* 'keresztül, át, meg, ki, el';

28. É. *tarm*, P. *tärém*, T. *témér* 'fölé, rá, meg, szét';

29. T. *tgréx, tgréx* 'félre, külön, el, szét, le' (vö. É. *tori* 'felé, irányban, ellen');

30. É. *tū* 'oda, meg, be' (vö. K. *tau, tou*, P. *tau*, T. *tū* 'oda');

31. É, KL. *üllä* 'át, keresztül, ketté'.

Az osztják igeekötők ugyancsak betűrendben: ¹⁾

1. É. *al, aA*, D. *at, ata, atta* 'meg, el, le, ki, föl; csak úgy';

2. É. *il (iln', illi, ilis)*, D. *it* 'le, alá, el, meg, be, földhöz, össze';

3. É. *ĩäyà (ĩyà)*, D. *ega* 'össze, együvé';

4. É. *ĩel (jēl, j'el, jēlla, jēll)*, D. (PAAS.-DONN. osztjJug.) *illə* 'előre, tovább, odább, el, le, meg, ki';

5. É. *ĩəžəlt*, D. *idat, ɛdat* 'szemben, szembe, ellen';

6. É. *ĩoyĩ, ĩoyo, ĩox (jóln', ĩoyos, joxlĩ)*, D. *jox, jux* 'be (a házba), haza, hátra, vissza, meg, föl, el, be, össze';

7. É. *kātnā, kātñĩ, kātĩs*, D. *kātna* 'ketté, kétfelé, szét';

8. É. *kĩm, (kāmən)*, D. *kĩm, kēm, (kāmen)* 'ki, el';

9. É. *χəmdā, χəmdū*, D. *χamdā, χəmdū* 'arccal, nyílással lefelé, hasra, föl, ki';

10. É. *χənzū, χəndžū*, D. *χunža* 'hanyatt, háttal lefelé, hátra, vissza';

11. É. *χolla, χolti, χolt', χol, χos* 'le, el, szét, ki, össze, meg, be';

12. É. *lɒp, lăp*, D. *lep, lép* 'le, be, össze, meg';

13. É. *lokkĩ, lăkki* 'szét, körül, el, össze';

14. D. *maχta* 'körül';

15. É. *maχlĩ, mɒχlĩ, moχtĩ*, D. *moχta, muxta, muxtĩ* keresztül, át';

16. É. *nik (nāmən)*, D. *nik, nek* 'a víz felé, vízbe, szárazföldről a partra, partról a vízbe, sekélyből a mélyebb vízbe; lefelé a folyó alvidékére; a tűz fölé, az üstbe; a szoba közepe felé; föl, le, ki';

¹⁾ Helykimélésből és az átírás egyöntetősége kedvéért itt csupán a PAPAY-féle északi-osztják (röv. É.) és a PATKANOV-féle déli-osztják (röv. D.) alakokat közlöm.

17. É. *noχ* (*nōmən*), D. *noχ* (*nūmen*) 'fől, a folyón föl-felé; össze, ki, le, be, elő';

18. É. (AHLQV.) *nul*, D. *nul* 'össze, egymást';

19. É. *otša*, *otša* 'össze';

20/a. É. *pēlkī*, *pēlnk*, *pēlək* 'ketté, kétfelé, el, ki, szét, össze, fel';

20/b. D. *pata* (PAAS. *pātā*, KARJ. *pèdā*) 'szét, ketté';

21. D. *pira* 'hátra, vissza, haza, el';

22. D. *poš* 'ki, nyitva';

23. É. *šoppī*, *soppī*, *šop*, D. *čupa* 'ketté, el, keresztül, át';

24. É. *toyo*, *toyl*, D. *tox*, *tux*, *toxta* 'oda, hozzá, le, el, be, meg, haza';

25. [É. *šovχ*, *šix*] D. *teχ* 'agyon';

26. [É. *uāldī*] D. *vātta*, *vāt* 'át, keresztül';

27. É. *uātna*, *vītn*, *uādi*, D. *vīt*, *vēt* 'a vízről partra ki, a partról a szárazföld felé; beljebb a padkához; a tűzről le, a tűztől el, tálba (pl. merni az üstről levett ételt), odább'.

Meg kell jegyeznünk, hogy a fenti számok — vogul 31, osztják 27 — nem végérvényesen megállapított, vitathatatlan matematikai tények. Gyakran bizony az egyéni megítélésen vagy éppen érzésen fordul meg a döntés, mert sokszor bajos, néha meg egyenesen lehetetlen az igekötőt élesen elhatárolnunk a határozótól, a határozószótól és a szoros értelemben vett partikulától. Vannak ilyen kétes példák az indogermán nyelvekben is (vö. DELBRÜCK, Vgl. Synt. I, 536), de a magyarban is. Pl. a német *heim* és a magyar *ott* vagy a *rajta* határozószót nem szokás fölvenni az igekötők jegyzékébe, azonban a *heimführen*, *heimschicken*, *heimgeben*, *heimzahlen*, *heimsuchen*, a magyar *otthagyni*, *ottér*, vagy a *rajtkapni*, *rajtaüt*, *rajtaveszt* stb. szerkezetek legalább is gondolkodóba ejthetik a rendszerezőt.

Efféle esetek bőven akadnak a vogulban és az osztjákban. Hadd mutassak be egyet-kettőt:

Az 'ein' jelentésű vogT. *ūχ*, AK. *āk_{uc}φ*, KK. *ā_{uk}_{uc}φ*, FK. *ā_{uk}βə*, P. *ek*, V. *āk*, AL. *ek*, FL. *ā_{uk}βā*, Sz. *ā_{uk}βā* (KANN. WogVok. 61) lativusi alakjában (*akwän*, *āk_{uk}wän*, *ēkwän*, *ukin*) gyakran használatos 'e g y b e, e g y ü v é' jelentésben: *akwän mēn tālilēmēn* 'ím együvé szállunk be' (VNGy. II, 253). Sokkal

általánosabb azonban, hogy a számnévi jelentés fokozatosan háttérbe szorul, és a határozó az ige közvetlen belső szolgálatába lép: *sax-gul akwän mōrmawé* 'a bél végét egyberáncolják' (uo. IV, 421), *sētēp akwän pistawé*, *akwän taxtawé* 'a cérnát összesodorják, -fonják' (uo. IV, 394), *jüntēp jolitū akwän-jüntēstū* 'páncélruhája alját összevarrta' (uo. II, 59), *sāxim tūp akwän joxts* 'subám alig ért össze' — mondja magáról a meghízott medve (uo. III, 125, 438), *vēltū akwän-ñosérmāt'stū* 'összeráncolta homlokát' (V Nyj. 17). — Hasonló képet mutatnak a 'zwei' jelentésű vog. *kit*, *kiť* (KANN. WogVok. 48) és az osztjFD. *kət*, Trj. *k'at'*, V, Vj. *k'ä't'*, Ni, Kaz. *kāt'*, O. *ki't* (KARJ. OL. 8) lativusi alakjai: vog. (MUNK.) *kittl'*, osztjÉ. *kätñi*, *kätñä*, *kätis*. Egészen közönségesek ezek 'ketté, kétfelé' jelentésben, mint: vog. *kittl' minilimēn*, *xürm'* *minilimēn* 'két felé megyünk, három felé megyünk' (VNGy. II, 51), osztj. *xodj kätñi man'səman*, *sidi i kätñä manda pilləman!* 'ahogyan kétfelé mentünk, úgy kétfelé menjünk tovább is!' (ONYt. 14). Találunk azonban mindkét obi-ugor nyelvben igekötős jellegű használatukra is példákat: vog. *tī aj Väsəmnəl kittl' urtnēm pattāt* 'a helyett, hogy czen kis Vaszilkámtól elszakadjak' (VNGy. IV, 76); osztjÉ. (AHLQV.) *katna-manlem* '(entzwei-gehen) sich trennen', *katna-manipsa* '(entzwei-Gehen) Trennung, Ehescheidung'.

A vogul *akwän* 'egybe' → 'össze' és *kittl'* 'ketté' → 'szét' correlációs fejlődését pompásan szemlélteti egy a bőr kidolgozásáról szóló néprajzi apróság. MUNKÁCSI följegyzése szerint (VNGy. IV, 418) a vogulok a nyers bőrt kiakasztják a háztetőre, s miután megszáradt, és liszt- vagy máj-peppel megkenik, *akwän-pēritawé* (= összeöngyölik), majd madzaggal lekötik, hogy *kittl' ul voss tārēmlī* (= szét ne ereszkedjék). — Íme, az általában önálló számnévi határozóul szereplő vog. *akwän* és *kittl'*, valamint az osztj. *kätñä* bizonyos igékkel való sűrű együttesben formális igekötővé kezd színtelenedni.

A magyar *hanyatt* obi-ugor megfelelői, az osztjKaz. *xōñža'*, Vj, V. *k'ōñtša'x*, Trj. *k'ōñ'ri'*, FD. *xōñpža'*, Nj. *xōñžā*, O. *xōnzā* 'rücklings hin; auf dem rücken' (KARJ. SUS. Aik. XXX/24: 14), vog. (MUNK.) É. *xəni*, KL. *khanü*, K. *kəni*, P. *khonä*, T. *khanqu* id. [~ zürj. *goñ*: *g. vidžñj* 'hervorragen,

hervorstehen', *goñjalni* 'mit zurückgebogenem kopfe sich stolz herumsehen'; mDM. *kuntf* 'rücklings, auf dem rücken'; fS. *keno* 'steife od. zurückgebogene stellung'] gyakran önálló határozószóként szerepel még, mint pl.:

osztj. *Ās-xaleu roxəŋ nax xonza vuerʔal* 'az obi csüllő madár rikoltó nevetését hanyatt csinálja' (ONGy. 16, 160), vog. *xəni urəl jiw* 'hanyatt feküdve jön-e' (tkp. 'hanyatt módon jön-e': VNGy. IV, 60). Nem is szokták igekötőnek venni, holott az osztj. *xunʒa tüköt* 'er sprang zurück' (ПАТК. IO. II, 120), vagy a vog. *khōp khəni punsən!* 'fordítsd föl a ladikot!' (VNYj. 204)-féle példákban kétség sem férhet igekötő voltaához.

Egyébként, ha az igekötő meghatározását egészen szigorúan vesszük, s jegyzékünkben kizárunk minden kétes esetet, minden alkalmi előfordulást avagy csak egyes nyelvjárások szűk körére szorítkozó példát: az obi-ugor nyelvekben gazdag igekötő-rendszert találunk, mely számbeliség tekintetében bátran egy sorba állítható akár a magyaréval, akár az indogermán nyelvek bármelyikével. Ez a ténymegállapítás pediglen egymagában is elegendő volna arra, hogy gyanakvó füllel hallgassuk a magyar igekötők idegen eredetét tanító elmélet hangulatkeltő előszólamait a finnugor nyelvek igekötő-hiányáról s a magyar igekötés kivételes voltáról.

II. Az obi-ugor igekötők alaki sajátosságai.

Az obi-ugor igekötők történeti vizsgálatában más eljárást kell követnünk, mint pl. az indogermán vagy akár a magyar területen is. Az idg. igekötők jó része tudvalevőleg már az alapnyelvben kifejlődött, ezenkívül a legtöbb idg. nyelvnek tekintélyes régi emlékei maradtak fenn, úgyhogy az idg. igekötők keletkezésének, alaki és jelentésbeli változásainak mikéntje többnyire pontosan megállapítható az összehasonlító és a történeti nyelvészet alapján. A magyar igekötők nem nyúlnak ugyan vissza a fgr. alapnyelvbe, ám vannak nyelvemlékeink, amelyek számos ponton mégis fényt vetnek a mai állapot előzményeire. A vogulnak és az osztjáknak ellenben nincsenek írott emlékei, kutatásunkban hiányoznak tehát az

egyebükt célravezető eszközök, s ezért más eszközök után kell néznünk. Találunk is. A vogul és az osztják nyelv a lakosság földrajzi szétaprózottsága, az egyes csoportok közti érintkezés ritkasága, felszínessége és a köznyelv hiánya következtében számos nyelvjárásra tagozódott, amelyek többé-kevésbé önálló, párhuzamos fejlődések melegágyául szolgáltak, szolgálnak. E tájnyelvi különbségek összehasonlításából kell és lehet merítenünk a leginkább számottevő történeti ismereteinket. Bár tagadhatatlan, hogy az effajta interdiaktikus eltérések sohasem pótolhatják a reális nyelvtörténeti adatokat, összehasonlító vizsgálatukból sokszor egészen megnyugtató eredményekre juthatunk.

Áll ez a megállapítás a vogul és az osztják nyelv hang- és alaktani elemeire, szerkezeteire, áll az igekötőkre is.

Nyelvtörténeti adatok bizonyítják, hogy a magyar igekötők többsége hova? kérdésre felelő helyhatározóból rövidült. Pl. a mai *meg* az ó-magyar *miġe*, *meġe*-ből fejlődött: *miġe zocoztia* (HB), *meġe lel[he]/[fe]*, *[m]eġeturied* (KTSz); a mai *el* igekötőnknek *elē* a történeti előzménye: *ele menuen*, *ele mulha/[a]* (KTSz), *clj amulas* 'stupor' (SermDom); a mai *ki* a régiségben *kive* alakban használatos: *kywe zarmaznak* (JordK. 402), *kywe zol* (uo. 725), *kywe yeweenek* ('kijövének' ÉrdyK. 611) stb.

Ez a lativusi jelleg, mely a magyar igekötőkre csak a nyelvtörténeti adatokkal deríthető ki, a legszembetűnőbben kidomborodó alaktani sajátága az egész obi-ugor igekötőrendszernek. A vogul és az osztják igekötők zömén első pillanatra fölismerszik a hova? kérdésre felelő rag, s némi fáradsággal szinte kivétel nélkül a többire is meg tudjuk állapítani a korábbi lativusi formát.

A rendes névszóragozásból ismert vog. -i, -i, -ü és a -nā, -nā, -n, valamint az osztj. -ā, -i és a -nā raggal ellátott igekötők pl.

a vogulban: *kit* 'kettő' : *kittj* *türēmlj* 'széteereszkedik' (VNGy. IV, 419),

pāl 'fél, oldal' : *pāl* *χartēs* 'szétvonta' (uo. II, 307),

sis 'hát' : *sisj* *mināsēm* 'visszamentem' (uo. III, 83),

sup 'rész, darab' : *supi mēnēs* 'keresztülment' (uo. IV, 374),
pāχ 'oldal' : *pāχēn χossulilēm* 'elhajítom' (uo. II, 194);
 az osztjákban pedig:

jēl 'elülső' : *jēlla* v. *jēllī manfi* 'tovább menő' (ONGy. 82),

lok 'kör' : *lokkī šugūlōs* 'összetörött' (ONYt. 174),

pēlak 'fél, oldal' : *pēlki-pontal* 'kitárja' (ONGy. 160),

pīr 'hátsó' : *pīra juva!* 'komm zurück!' (PATK. IO. II, 148),

tšōp 'stück' : *tšōpyā awtēm* 'leikkasiu sen poikki' (PAAS.-DONN.),

**vīt* 'part' : *uādi nāuarmēs* 'beljebb ugrik a padkához' (ONYt. 34), *uātna olā* 'menj odébb' (uo. 17).

Általában az újabb keletű vagy a ritkábban használt ige-kötőkön találjuk ezeket a paradigmatiság helyhatározó ragokat. Látjuk azonban azt is, hogy ebben az alaktani tekintetben kétségtelenül legfiatalabb ige-kötő kategóriában is megindult már az összezsugorodás, a lekopás folyamata, kivált egyes nyelvjárásokban s főleg akkor, ha az ige-kötő jelentés tekintetében is elveszítette etimológiai kapcsolatait. A vog. *pāχēn* 'oldalra, félre, el', *akwān* 'együvé, össze, meg' vagy az osztj. *lokkī* 'körül, szét, el', *pīra* 'hátra, vissza, el' még mindenütt csak teljes ragozott alakjukban használatosak, ellenben pl. a vog. *supi* 'keresztül, át, ketté, szét' csak a vogÉ. (*supi*) és a K. nyelvjárásban (*sopi*, *sopi*) ragos állandóan, a vogT-ban már váltakozik a ragos és a ragvesztett alak (*šupu* és *šup*), míg a KL. és a P. nyelvjárásban csak a kopott alakra (*šup*) ismerek példákat. — A vog. *palī* 'el, szét, ki' stb. csak a K. nyelvjárásban következetesen ragos (*pali*), az É. és T. nyelvjárásban váltakozik a ragos a ragtalannal (É. *palī* és *pal*, T. *pālu* és *pāl*), a többi nyelvjárásban ellenben csak lekopottan (KL. *pal*, *pāl*, AL, P. *pal*) fordul elő. — Hogy osztják példát is említsek, a vog. *palī*-nak megfelelő *pēlki* 'ketté, el, szét, ki' stb. mindössze az északi nyelvjárás-csoport egyes példái-ban található, egyebütt teljesen kiszorítja a ragjakopott *pēlak*, *pēlok*.

Az obi-ugor ige-kötők egy másik csoportjában -χ, -k végződést találunk, amelynek igazi jelentőségére nemrégiben TOIVONEN hívta fel a figyelmet (Nyr. 59:69-71). Kétségtelennek tarthatjuk, hogy ez a mindössze néhány ige-kötőben és

határozószóban található közös elem nem a tőhöz tartozik, képzőnek sem magyarázható, hanem nyilván viszonyító elem, irányjelölő rag, mégpedig az ősi fgr. **k~γ* lativusi rag elszigetelődött folytatója. Eleve valószínűnek látszik, hogy az ilyen alakú igekötők régebbi korra nyúlnak vissza, mint az imént bemutatott típus képviselői.

A vogulból egy világos példát idézhetünk rá, s ez a 'föl' jelentésű

	É.	KL.	K.	P.	T.	
lat.	<i>nqñx</i>	<i>nukh, nuk</i>	<i>nokh</i>	<i>nuñk</i>	<i>nuñ, nqñ</i>	'föl'
loc.	<i>numén</i>	<i>nuñén</i>	<i>nqmélt</i>	<i>numén</i>		'fönt'
abl.	<i>numél</i>				<i>numél</i>	'fölről'

AHLQVIST a következő alakváltozatokat jegyezte föl: *nox*, *nonik*, *nonq*, *nuk* (SUS. Toim. VII, 177).¹⁾

Az osztjában viszont öt igekötő tartozik ebbe az alak-tani kategóriába, mégpedig:

1. FD. *ĩox*, Trj. *ĩu^uk^uə*, Ni. *ĩox*, Kaz. *ĩox*, V. Vj. *ĩoxpa*, O. *ĩoxi* 'nachhause, heim; zurück' (KARJ. OL. 119); É. *ĩoyo*, *ĩoyi*, *ĩox* 'be, haza, vissza' stb. (PÁPAY); D. *jox*, *jux* id. (PATK.); K. *ĩox*, J. *ĩak_ok_oš* 'zurück; nachhause, hinein, herein' (PAAS.-DONN.); [— vö. azonban: FD. *ĩüðən*, AD. *ĩüðən*, Ni. *ĩütnm*, Kaz. *ĩüann*, O. *ĩülnn* 'zu hause' (KARJ. OL. 58); É. *ĩölna*, *ĩölnn*, *ĩöln* 'benn, a házban', *ĩöltä* 'házról, hátulról' (PÁPAY); D. *jadan*, *jatan*, *jadana*, *jatana* 'zu Hause' (PATK.); K. *ĩätən*, J. *ĩak_ok_oš_on* 'zu hause', K. *ĩättä*, J. *ĩak_ok_oš_oLtū* 'von hause' (PAAS.-DONN.)]

¹⁾ A vogulban még a következő határozószókból maradt fenn ez a lativusi rag:

AK. *lönxə*, KK. *lönkš*, FK. *lönkš*, P. *lönkš*, V. AL. *lönkš*, FL. *lönkš*, Sz. *lönkš* 'stromabwärts' (KANN. WogVok. 74), *lönkš*, *lönkš* (MUNK.) 'a folyón lefelé' [vö. *lui sup* 'a folyó alvidéke, *luin* 'az alvidéken', *luil* 'az alvidékről']; *alyä*, *alyäl* 'a folyón fölfelé' [vö. *alén* 'a folyó felvidékén', *alél* 'a folyó felvidékéről']; *tūlaχ* 'arrafelé', *tūlaχ* 'erre felé', *elältaχ* 'előre, előfelé', *vetä* 'közébe, közelebb' (*vöt* 'rövid'), *toχ*, *toχ*, *tokh*, *tokho*, *tokhivē*, *tux* 'úgy', *tik*, *täχ* 'így', [*ta* 'az', *ti* 'ez']; *mürux* 'miért' [*mür* 'mi?']; *müšēχ* 'szerint' [*müs* id.] stb.

2. Kr. *nik*, V, Vj, Trj. *nik'*, Ni, Kaz. *nik'*, O. *niχ* 'ans Ufer, nach der offenen Stelle zu (nach dem Fluss, nach dem Sumpf), nach dem Tiefland, bergab, vom Nebenfluss nach dem Hauptfluss (KARJ.-TOIV. Nyr. 59:70); É. *nijk* (PÁPAY); D. *nik*, *nék* (PATK.); K, J. *nik* id. (PAAS.-DONN.);

[— vö. azonban: FD. *ni'm*, Trj. *ni'm'*, V, Vj. *ni'm'*, Ni. *ni'm*, Kaz. *ni'm'*, O. *ni'm*, 'der flussmündung (haustüre) näher gelegener ort, stelle'; Kond. *nāmān*, Trj. *nāmān'*, V, Vj. *nāmān'*, Ni. *nāmān'*, Kaz. *nāmān'*, O. *nāmān* 'im unterland, am ufer' (KARJ. OL. 5); É. *ni'm* 'a folyó alvidéke, partvidéke', *nāmān* 'a parton, a folyó alvidékén', *nāmāla* 'a folyó alvidékéről' (PÁPAY); K. *nāmān*, J. *nāmān* 'am ufer', K. *nāmāttā*, J. *nāmāttā* 'von ufer' (PAAS.-DONN.)]

3. FD. *noχ*, Trj. *no'k'*, V, Vj. *nūχpa*, Ni. *n'χ*, Kaz. *nōχ*, O. *nōχ*, 'nach oben, hinauf' (KARJ. OL. 120); É. *noχ* 'föl, a folyón fölfelé' stb. (PÁPAY); K. *noχ*, J. *noχ* 'auf' (PAAS.-DONN.);

[— vö. azonban: FD. *nu'm*, Trj. *nu'm'*, V, Vj. *nu'm'*, Ni. *nūm'*, Kaz. *nūm'*, O. *nūm* 'ober; das obere' (KARJ. OL. 136); FD. *nūmān*, Trj. *nūmān'*, V, Vj. *nūmān'*, Ni. *nūmān'*, Kaz. *nūmān'*, O. *nūmān'* 'oben' (uo. 148); É. *num* 'felső rész', *nūmān* 'fönt, a folyó felvidékén', *nūmāllū* 'felülről' (PÁPAY); K. *nūm* 'oberer teil, oberer lauf des flusses', K. *nūmān*, J. *nūmān* 'oben' (PAAS.-DONN.)].

4. FD. *teχ* adv. 'dicht, fest', Trj. *ti'k'* adv. 'tot; ohnmächtig', Ni. *seχ* adv. 'tot', Kaz. *siχ*. O. *švχ* adv. 'tief; ohnmächtig' (KARJ. OL. 178); É. *sax* *ušetēn* 'ihr werdet gänzlich sterben' (AHLQV.); D. *teχ porta* 'tot beissen' (PATK.).

Mint igekötő 'agyon' jelentésben használatos. A -χ nélküli tőszót nem tudom ugyan az osztjából kimutatni, azonban alkalmasint egybetartozik az ugyancsak 'agyon' jelentésű vö.É. *sāmā*, *sām*, KL. *sām* K, P. *sāme*, *sām* igekötővel (pl. *sām-rātitā* 'agyonveri', *sām-ajtitā* 'agyonitatja vagy megmérgezi' stb.). — A -χ és a -m egymáshoz való viszonyára vö. osztj. *niχ*: *nim*, *noχ*: *num* stb.

5. É. *toyo*, *toyl* 'oda, hozzá, meg' stb. (PÁPAY); D. *toχ* *tux*, *toχla*, *tuxta* 'dahin, dorthin; fort, weg' (PATK.); K. *toχ*, J. *toχwā* 'dorthin; zu' (PAAS.-DONN.);

[— vö. azonban: *tom*, *tomi*, *tum* 'jener', *tot*, *totà* 'dort', *tolta* 'von dort'].

Az imént említett vog. *nāɣɣ* 'föl': *numèn* 'fönt', *numél* 'fölülről'; *lāɣxā* 'a folyón lefelé': *luin* 'az alvidéken', *luil* 'az alvidékről', valamint az osztj. *nix* 'ans ufer': *nāmən* 'am ufer'; *nox* 'hinauf': *nūmān* 'oben' alakpárok az obi-ugor igekötők alaki elemzésének további lehetőségére is utat mutatnak. A vog. *u* ~ lat. *ū*, osztj. *ā* ~ lat. *ī*, osztj. *ū* ~ lat. *o* paradigmatis magánhangzováltakozások tanulságait látva jogosan várhatjuk, hogy ilyenféle hangzováltás alapján egyes ragtalan igekötőkről is képesek vagyunk megállapítani lativusi voltukat. Egy vogul és egy osztják példán szemléltetem ezt az eljárást.

A MUNKÁCSI szövegeiben 'a partra, föl' stb. jelentésben használatos vogÉ. *pā*, KL, K, P. *pē*, T. *pā* igekötő hangszíneben szabályosan eltér a tőszótól és a hol? kérdésre felelő határozói alakoktól: vogÉ. *puj*, KL. *pui*, K, P. *puj*, T. *pɔj* 'far'; a folyótól fölfelé eső vidék' (MUNK.) ~ osztj. FD. *puj*, Trj. *p'uj*, V, Vj. *puj*, Ni, Kaz. *pūj*, O. *pūj* 'hinterteil' (KARJ. OL. 124); fS. *puo* 'podex'; szam. *pūi*. *fua* stb. 'das hinten befindliche, der hinterteil'; locativusa: vogT. *pōjə'n*, AK, KK, AL. *pūin*, FK, P, ÉV. *puin*, FL. *pūin*, Sz. *pūin* 'im hintergrund (der stube); am ufer; gegen den oberen lauf des flusses' (KANN. WogVok. 196).

Ezt a *pā* igekötőt feltétlenül lativusnak kell tartanunk, mégpedig nem annyira jelentése, mint magánhangzója miatt. Ezt a következtetésünket igazolni is tudjuk: a vogÉ. szövegekben a ragtalan *pā* mellett lat. ragos *pā'* példák is elég gyakran előkerülnek, KANNISTO meg ugyancsak az északi nyelvjárásból csupán *pāy* alakban említi (WogVok. 196).

Az osztjából a 'ki, el' jelentésű *kim* magyarázható ilyen módon. Pontos átírásban ezek az alakjai: FD. *kim*, Trj. *k'e'm*, V, Vj. *k'ū'm*, Ni. *kim*, Kaz. *kim*, O. *kim* 'das äussere; hinaus' (KARJ. OL. 14, 215); É. *kim*, *kim* (PÁPAY); D. *kim*, *kēm* (PATK.); K. *kim*, J. *kēm* 'heraus, aus' (PAAS.-DONN.). Ez igekötő lativus voltát szintén csak a magánhangzó árulja el, amely színben és quantitasban is következetesen különbözik a következő locativusi és ablativusi alakok magánhangzójától: FD. *kāmən*, Trj. *k'ēmən*, V, Vj. *k'ēmən*, Ni. *kāmən*, Kaz.

kāman', O. *kāman* 'aussen' (KARJ. OL. 12); É. *kāman* (PÁPAY); K. *kāman*, J. *kēman* 'aussen' (PAAS.-DONN.); É. *kāmelta* (PÁPAY); K. *kāmeltā*, J. *kēmeltā* 'von aussen' (PAAS.-DONN.).

Alaktani vizsgálataink eddigi eredményeit abban foglalhatjuk össze, hogy a 31 vogul igekötőből 25, a 27 osztják igekötőből pedig 21 határozottan lativus. Az így magyarázatlan maradottak szinte egyenkénti vizsgálatra szorulnának: közöttük egy-kettő valószínűleg a lativusi rag korai lekopásával nyerte mai szótlán alakját, néhány pedig félreérthetetlenül locativus.

Világosan felismerhető locativus pl. a 'szemben, ellen' jelentésű vog. T. *let*, AK. *l̥o̯lt*, KK. *l̥q̯al'*, FK. *l̥q̯l̥t*, P. *l̥q̯l̥t*, V. *l̥l̥t*, AL. *l̥lt*, FL, Sz. *l̥l̥t* (KANN. WogVok. 21). — Alig szorul bővebb bizonyításra, hogy az igekötő végső *-t*-je az ugor nyelvekben közönséges locativusi *-t* (vö. vog. *tit* 'itt', *tot* 'ott', *χot* 'hol', *juit* 'hátsó', *χalt* 'közben', *sajit* 'mögött', stb.), a tőszó pedig az 'ellenség, ellenfél, ellenhad' jelentésű vog. *tal*, amely az osztjákban is ismeretes: osztjÉ. (AHLQV.) *l̥l̥* 'Streit, Krieg; Kriegerhaufen', (PÁPAY) *l̥l̥* 'ellenség'; D. (PATK.) *tal* 'háború, hadsereg', *tal-χui* 'hadviselő, katona', *taɖesem* 'harcolni, hadakozni', (PAAS.-DONN.) K. *l̥l̥*, J. *l̥l̥* 'krieg, kriegsheer', K. *l̥l̥*, J. *l̥l̥* 'krieg führen'.

Az osztjákban szintén találunk locativus ragos igekötő-példákat, ezek azonban csak párhuzamosan az eredetibbnek vehető lativusi alakok mellett és szerepében használatosak:

kim 'ki': *kāman* u. a. (tkp. 'künn'); pl. *ox kāman narlem* 'fejemet kidugom' (ONGy. 21, 36, 37, 234 stb.), *kāman ̄tlem* 'kimegyek' (uo. 14, 18, 77, 85 stb.); gyakoribbak azonban az effélék: *kim-narlem* 'kidugom', *kim-̄tlem* 'kimegyek';

n̄ik 'a partra': *nāman* u. a. (tkp. 'a parton'); pl. *l̄r jeyk̄lna nāman m̄t̄salem* 'a tó vizére taszítom' (ONGy. 78), *nāman n̄ormalem* 'beleugrom' (uo. 180), *p̄n nāman āt̄l̄m* 'kecehálómat leemelem' (ONYt. 132); rendesen azonban: *n̄ik-m̄t̄salem*, *n̄ik-n̄ormalem* stb.

noχ föl: *nōman* u. a. (tkp. 'fönt'); pl. *nōman ̄m̄v̄slem* 'fölülök' (ONGy. 21, 173 stb.), *nōman āl̄malem* 'fölemelem' (uo. 22, 166 stb.); többnyire: *noχ-̄m̄v̄slem*, *noχ-āl̄malem* stb.

Megítélésem szerint a locativusi alakok ilyenén igekötői alkalmazása másodlagos, tán egészen újszerű, és nyilvánvalóan

az osztják helyhatározók hármás-irányúságában beállt synkretizmus természetes következménye. Itt sem történhetett egyéb, mint ami az osztják nyelv egész határozórendszerét jellemzi: lassanként elhomályosult a hol? hová? honnét? kérdésre felelő határozók alaki megkülönböztetésének szükség-érzete, vagyis pl. a *-na* (*-ni*, *-n'*, *-nn*, *-n*) ragos határozók lehetnek locativusok (szorosabb értelemben vett locativus, inessivus, superessivus, adessivus), lativusok (illativus, allativus, sublativus), sőt ablativusok is: *törēmna* 'égben, égen, égre, égbe'; *nōmalta* 'földről' és 'fönt', *hol* 'hol' és 'hová' stb., a szerint, ahogy a determinált szó vagy éppen a szövegösszefüggés és a helyzet kívánja.¹⁾

Az alakilag legnehezebben magyarázható igekötők közül a vog. *χot* említhető. Az északi-vogul nyelvjárásban nagyon sűrűn használatos, s a mozgást, mozdítást jelentő igék mellett különféle irány jelölésére is szolgál, jobbra azonban a cselekvés intensív vagy perfectív ill. inchoatív voltának kifejezője:

χot-litā 'eldobja' (VNGy. IV, 406), *āpūnēl χot kwālēs* 'a bölcsőből kiszállott' (uo. II, 101), *kēntā χot ti ālmejëstā* 'sapkáját leemelte' (uo. I, 46); *χot-ēssēmaucēs* 'elszégyenkezett' (I, 11; III, 307), *nētā χot-kantmejaucēs* 'neje megharagudott' (II, 54), *χot mōwēlālēm* 'elmosolyogta magát' (II, 285), *χot tormēm-kēm* 'midőn elszédültem' (III, 245), *χot-saimēt* 'elrohadtak' (IV, 241), *pājūllēm mānālnēl ta pojtsēt, ta pojtsēt, akur-mūs χot pojtsēt, vāssī at pājēlte'it* 'forrásuk csak csendesedett, csak csendesedett, egyre elcsendesedett, tovább már nem forrnak' (I, 76).

Helyenként a délibb vogul nyelvjárások is használják ezt az igekötőt (KL. *khwaṭ*, AL. *kwat*, K. P. *khwātē*, *kwāt*), mégpedig rendszeren perfectíváló értékben: KL. *khwaṭ-jqrilaxti*

¹⁾ Valamelyes nyomai a vogulban is megtalálhatók a határozói irányegybeesésnek: *kēr sēr jamēs gulā numēn χartitū* 'a vas lánc jeles végét fölvonja' (VNGy. III, 47, 499), *numēn jāñxīlālī* 'fölfelé fordul' (uo. II, 247), *tātān numēn tultīlawēm* 'szánkóra rakosgatnak föl engem' (uo. III, 246); elvétele ablativus is előfordul lativus helyett, mint pl.: *numēl minīle'im* 'én fölmendegélek' (uo. III, 252) stb.

'elfelejti' (VNyj. 120. l. jegyz., VNGy. IV, 315), AL. *kwat-raxtës* 'megijedt' (VNyj. 161), K. *khwat-nálttqns* 'megkoszosodott' (uo. 211), P. *kwat-rimlës* 'összezavarodott, pl. a beszédben' (uo. 246). — Ezekben a tájszólásokban azonban elég szűk körben él — a KL. nyelvjárásból csak az idézett egyetlen példával tudom igazolni —, mert lépésről-lépésre szorítja visszafelé a *kwän*, *jel* stb.

A vogul *χot* igekötőt MUNKÁCSI próbálta megmagyarázni: „Tekintve a magy. *meg-* igekötőnek *megé*, *mögé*-ből való fejlődését, valószínűnek látszik, hogy a *χot* a vogul *χütäi* 'mögé' névutó kopott alakja, melynek alapjelentését a magy. *hát* 'dorsum' világosítja meg“ (VNyj. 28). — Ezt az ötletes föltevést, amely kivált a jelentésfejlődés rekonstruálása tekintetében több obi-ugor igekötő világos analógiájával is támogatható, szinte mindenki elfogadta (vö. Gombocz: MNy. V, 288; BEKE: NyK. XXXVII, 123; FOKOS: KSz. X, 307; Süd-Ostj. Gramm. 149).¹⁾ — Megítélésem szerint a MUNKÁCSITól egybevetett vogul alakok hangtani viszonyai is magyarázatra szorulnának (vö. vogÉ. *χot* 'el-': *χütäi* 'mögé', AL. *kwat* 'el-': *khuta* 'mögé',

¹⁾ E mellett a magyarázat mellett komoly szót sem érdemel BUJNÁKNak az a meglepő állítása, hogy a vog. *χot* az orosz *otz* igekötő átvétele: „V tomto vidim potvrdenú svoju domnienku, že Munkácsi splietol tri pojmy a odvádza ich z jedného slova *χot* — *mad'*. *hát*, kdežto ja poznávam tu tri rôzné. ač hláskove rovnaké slová, z ktorých dve by boly ruského pôvodu a tretie pôvodné ugrijské, potažne ugrofinské: *χot* < *kzto*, *χot* < *otz* a *χot* — *hát*“ (96). Ugyanígy, de szabatosabban a francia összefoglalásban: „Munkácsi met en rapport l'adverbe *χot* avec le substantif magyar *hát*. Mais si le substantif *χot* peut être en magyar *hát*, il ne peut être en même temps préposition, préfixe et pronom interrogatif vogouls. C'est pourquoi nous supposons que les Vogouls possèdent pour ainsi dire trois mots *χot* phonétiquement égaux dont deux, c'est-à-dire la préposition *χot* > *otz* (o: *χot* < *otz*) et le pronom interrogatif *χot* < *kzto* seraient d'origine russe et le troisième *χot* = *hát* (tergum) d'origine ougrienne“ (378). — Meg kell jegyezni, hogy BUJNÁK még csak nem is furcsálja a vogul alak szókezdő réshagját, amely — honnét-honnétse — az állítólagos orosz jövevényre csimpaszkodott. Ilyen csekélységek nem szokták őt zavarba hozni!

K. *khwātē* 'el-': *khuti* 'mögé'), de kivált akkor lepi meg jogos kétség az embert, ha a vogul igekötő rokonnyelvi megfelelőit keresve a következő osztjÉ. igekötőre bukkan: (AHLQV.) *χol*. (KARJ.) *χōl'*, (PÁPAY) *χolta*, *χolt'* és *χos*. Az osztják változatok együvértartozásában nem kételkedhetünk, bár KARJALAINEN szótári anyagának ismerete nélkül korai volna az egyes alakok elterjedtségéről és egymáshoz való viszonyáról véleményt kockáztatni. Annyi az eddig rendelkezésünkre álló forrásokból is megállapítható, hogy az osztják változatok használatában nyilván helyi és tán egyéni különbségek tükröződnek vissza: pl. az ONGy-ben, amely a Szigva vidékéről származó Reguly-féle hagyaték egy részét tartalmazza, PÁPAY átírásában *χol* ill. *χolta* változatok találhatók, míg az ONyt ban, amely PÁPAYnak Obdorszk-környéki gyűjtéseit közli, következetesen a *χos* alak járja. — Bármint áll is az osztják változatok kérdése, a vog. *χot*-tal való rokonságuk alig lehet vitás, amint ez a használat következő pár példájából is kiviláglik:

osztjÉ. *χol-pitlem* 'herabfallen', *χol-sēvirlem* 'abhauen', *χol-parkatlem* 'abschütteln' (AHLQV. Wb.); osztjKaz. *χlo' l'iz'tti* 'ausschirren, -spannen' (KARJ. id. TOIVONEN: FUF. XX, 50); *tēllal χolt'-lāγoptamel* 'ruhájukat lehúzzák' (ONGy. 42), *χolta-rahēnti laj-vuri* 'leroskadó alvilági vér' (uo. 87); *χos-sēuār'səli* 'összevagdalta' (ONyt. 65), *χōlām laṁəl tuṁəllāl χos-pūṁtsəli* 'a három lovát a szánjaiból kifogta' (uo. 71), *loṁ χos-ṁnyādəs* 'ő elnevette magát' (uo. 151) stb.

Ha pedig a vogul és az osztják alakok összetartoznak, akkor a vog. *χot* megfejtése a jövő teendője lesz.

Alaktani áttekintésünk befejezéséül hangsúlyoznunk kell, hogy a felismerhetetlenségig elváltozott formájú vagy az igéjével elemezhetetlenül összeforrt igekötő, mint pl. a lat. *debeo* (< *de-habeo*), *surgo* (< *sub-rego*), *cogito* (< *co-agito*), *pono* (< *po-sino*), vagy a német *bleiben*, *glauben*, *gleich* stb. egy sincs az obi-ugor nyelvekben.

III. Az obi-ugor igekötők jelentésbelli sajátosságai.

Az igekötők — akár az obi-ugorokra, a magyarra, az indogermánokra, akár p. o. a kaukázusi udra gondolunk — jelentés tekintetében csodálatosan árnyalt színompát mutatnak. Megérti az ember a németek lelkesedését, amellyel igekötők, különösen az *er-* és a *ver-* szinte kiaknázhatatlan stilisztikai értékét dicsérik¹⁾. Túloznak azonban a németek, mikor ezt a kincset nyelvük páratlan különlegességének hirdetik. Minden nyelv igekötőiben benneszunnyad a korlátlan jelentésfejlődés készsége, s a csirát a legtöbb nyelv a maga sajátos talajának és légkörének megfelelően ki is tenyészti. Ami az igekötők használatának gazdag változatosságát illeti, bizvást hivatkozhatnánk magyar példákra. Tarka csokrot köthetnénk így *meg-*, *ki-*, *le-*, *el-* stb. igekötőink virágoskertjéből, kivált ha a szöveggörnyezet, a helyzet, szemlélet és hangulat hamvát is értékelni tudjuk. Az *elül* ige például, míg a szótárban nézzük, egészen homályos képzetet kelt bennünk s hogyan megelevenedik, milyen új meg új színt kap, amint egyik környezetből a másikba kerül: *elültek a tyukok*, — *elül a vihar*, — *órák hosszat elül a lusta*, — *elültem a tomporámat*. Hadd idézzem erre vonatkozólag KARCEVSKI találó hasonlatát: az igekötős ige olyan, mint egy bonyolult ideogramma, amelynek pontos értelmét csak a környezet ismeretében lehet kihüvelyezni²⁾.

Az igekötők stilisztikai finomságainak, művészi kifejező képességeinek vizsgálata nem a nyelvész feladata; nem is ilyen vonatkozásban akarjuk az obi-ugor igekötők jelentéstani sajátosságait megvilágítani.

Az igekötők többsége a primitív térviszonyok koordináta-rendszerében útbaigazító szavak határozóragos alakjából keletkezett, ilyenekből mint *belseje* — *külseje*, *eleje* — *hátulja*, *főle* — *alja* stb. Mint eleve is valószínű, s mint a tapasztalat

¹⁾ Vö. FRITZ MAUTHNER, Beiträge zu einer Kritik der Sprache III.³ 112.

²⁾ Systeme du verbe russe 40.

is bizonyítja, az efféle viszonyjelölő szókat legkorábban és legsűrűbben mozgást, mozdítást jelentő igék iránymeghatározására használta föl a beszélő. Az irányjelölő határozók aztán a gyakori használat során igéikkel egyre szorosabb kapcsolatba kerültek, aminek természetes következményeként különféle változások érték őket. Egyfelől alakilag koptak meg, szigetelődtek el: *belé megy* 'belsejébe megy' > *bele ~ belí megy* > *belmegy* > *bémegy* > *bemegy*; *kivé megy* » *kímegy*, *elé megy* » *elmegy*, *megé ad* » *megad* stb.,¹⁾ másfelől sokszor jelentés tekintetében is oly messzire szakadtak tőszavuktól, hogy csak a nyelvtörténész ismer rájuk. A *bemegy* igekötőjének jelentése nem változott lényegesebben, mindenki érzi róla ma is, hogy befelé, valaminek a belsejébe való irányulást jelöl, ha azt sokan nem is tudják, hogy voltaképpen a *bél* szó -é ragos alakjából lett. A *meg* esetében azonban tanács-talanul áll az avatatlan, mert jelenleg már semmi jelentésszál nem fűzi a *mögött*, *mögül*, *mögé* elavult *mög* tőszavához, amelynek 'hátsó rész, hátulja valaminek' a jelentése. Azt mondhatjuk tehát, hogy a *be-* igekötő máiglan megőrizte elsődleges, konkrét, etimológiai jelentését, a *meg-* pedig elvesztette azt, másodlagos, absztrakt jelentést vett föl.

Még szembetűnőbb az igekötő eredeti funkciójának ez a lefokozódása a szláv nyelvekben. Pl. az oroszban a *na* igekötő etimológiája szerint is (av. *ana*, gör. *ανί*, lat. *an*, gót *ana*), sőt mai präpositíós használatának tanúsága szerint is eredetileg kétségtelenül 'fölfele, föl' jelentésű volt (vö. gör. *ἀναβαίνω* 'hinaufgehen', *ἀναρῖω* 'aufheben' stb); az ó-egyházi szlávban általában még szintén irányjelölésre szolgál: *naložiti* 'auflegen', *nakladiti* 'aufladen', *napisati* 'aufschreiben' (LESKIEN, Gramm. d. abg. Spr. 165), ellenben ez az utóbbi *nanucamъ* az oroszban — a régiségben (vö. SZREZNEVSKIJ, Mat. II, 307-8) és a mai nyelvben egyaránt — csak azt jelenti 'schreiben = írni, megírni', nem pedig 'felírni'. Az igekötős alak csupán abban különbözik tehát az igekötő nélküli *nucamъ*-tól, hogy az aktio perfectiv voltát fejezi ki. A múlt időben *я нуca.лз*

¹⁾ Vö. HORGER: Nyr. XXXIX, 295; MEtSz. I, 340.

'írtam, irogattam, írni szoktam = ich schrieb, war mit schreiben beschäftigt', viszont *я написал* 'megírtam = ich habe geschrieben'; a két alakot szembeállítva: *я писал, писал, и наконец написал* 'írtam, írtam, végre elvégeztem az írást'. Ilyenformán az oroszban a *на* igekötő teljesen elveszítette eredeti irányhatározói jelentését s e helyett egy egészen új szerepkör betöltésére idomult át: konkrét jelentéshordozóból formális elemmé színtelenedett (vö. még: *наказанъ* 'megbüntetni', *накричанъ* 'kiabálni', *названъ* 'nevezni, megnevezni' stb.).

A jelentésnek ez a sajátyszerű átalakulása nemcsak a magyar és a szláv nyelveket jellemzi; megtaláljuk mindenütt, ahol az igekötőknek kellően tág alkalmazási körük és megfelelő multjuk van. Megtaláljuk p. o. a litvánban, amelyben az igekötők a cselekvés befejezettségének, eredményességének elmaradhatatlan exponenseivé váltak: *jis jójo aĩt vės̃skelio* 'er ritt auf der Landstrasse (dahin)', ellenben: *jis nu-jójo ĩ mēsta* 'er ritt in die Stadt (d. h. so, dass das Ziel erreicht wird)'; *jis lipo aĩt kálno* 'er stieg auf den Berg = er war im Aufsteig begriffen', ellenben: *jis už-lipo aĩt kálno* 'er erstieg den Berg'. A továbbfejlődés során egyes igekötők teljesen elveszítették aztán eredeti irányjelölő jelentésüket s csupán az igével kifejezett folyamat bevégeztségének jelölésére szolgálnak. Pl. a *pa* igekötőnek 'alá, le' az eredeti jelentése: *pa-kiszti* 'hinunterstecken', *põ stõgu pa-eĩti* 'unter ein Dach untertreten, etwa um sich vor Regen zu schützen'; viszont „meistens hat *pa-* in der Zusammensetzung diese Bedeutung aber gar nicht und ist dann überhaupt an sich bedeutungslos. In solchen Fällen dient es nur dazu, das Verbum zu einem Compositum und damit zu einem Resultativ zu machen“ (KURSCBAT, Gramm. d. litt. Spr. 127). — Rendkívül tanulságos ebben a tekintetben a kaukázusi ud nyelv is. Azok az ud igekötők, amelyek még önálló életet is élnek, amelyek határozószóul is használatosak, általában megmaradtak elsődleges jelentésük fokán: *beš'p'esun* 'vorhersagen' (*beš'* 'vor, früher' + *p'esun* 'sagen'), *ogasak'sun* 'hinunterwerfen' (*oga* 'unten, nach unten' + *sak'sun* 'werfen'), *alabak'sun* 'sich erheben', *alabesun* 'erheben', *alalaisun* 'emportsteigen, -klettern' (*ala* 'hinauf, oben' + *bak'sun* 'sein, werden, können', *besun* 'machen',

laisun 'klettern'). Ezekkel szemben azok az ud igekötők, amelyek önálló használatban nem fordulnak elő, már szinte teljesen elveszítették korábbi konkrét és szabatos helyviszonyító értelmüket s egyáltalán nem módosítják vagy esetről-esetre másként módosítják az ige jelentését: *t'aisun* (< *t'a-esun*) 'gehen, kommen' (a *t'a-* önállóan nem használatos; *esun* 'kommen'), *lap'sun* (< *la-p'esun*) 'anziehen', *lamandesun* (< *la-mandesun*) 'berühren' (a *la* önállóan nem használatos; *p'esun* 'machen, sagen', *mandesun* 'bleiben, nachbleiben').¹⁾

Az igekötő jelentésfejlődésének közösségével szemben inkább abban a tekintetben mutatnak az egyes nyelvek lényegesebb különbségeket, hogy melyikben milyen a konkrét és a formális jelentéstípus aránya, milyenek a két szélső fok közti átmenetek és végül másodlagos fokukon milyen alakban milyen különleges functiók elvégzésére szolgálnak az igekötők.

Ha ilyen jelentéstörténeti szempontból vizsgáljuk az obi-ugor nyelvek igekötőit, a következő magállapításokra jutunk: 1. A vogul és az osztják igekötők nagy többsége változatlanul etimológiai fokon van, másszóval konkrét, szabatos határozói viszonyt szokott jelölni. Amint eleve várható volt, az eredeti jelentés rendesen együtt jár az eredeti alakkal, a lativusi forma párhuzamos az elsődleges irányjelöléssel. 2. Az obi-ugor igekötők aránytalanul kisebb csoportja — nem véletlen, hogy az alakilag elkopottabbak tartoznak ide — többé-kevésbé elveszítette eredeti jelentésértékét, a legkülönbébb értelmekben használatos, sőt néha szinte különleges rendeltetés nélküli maradványnak tetszik.

Előre kell azonban bocsátanunk, hogy e két típus között nem húzhatunk persze éles vonalat. Nem is szólva a földrajzi, nyelvjárások közti különbségekről, egyazon közlőtől lejegyzett szövegekben is tarka-barka átmeneti formákkal találkozunk. De éppen az efféle átmeneti jelentésformák vizsgálata derít fényt az átalakulási folyamat belső és külső körülményeire. Lássunk néhány példát:

¹⁾ A. SCHIEFNER, Versuch über die Sprache der Uden 25, 38. l. és a szótár megfelelő címszavai.

A vogÉ. *lakwä*, KL. *laxwä*, AL. *lax*, K. *laxwé*, *laxwé*, P. *laxw*, *lax*, T. *lëx* igekötő tőszava *lakw*, *laxw* 'kerék, karika, kör, környék'; azonos vele az osztjÉ. *lokkì*, *làkki* igekötő, amely viszont a következő osztj. főnév ragos alakja: FD. *l'àk* 'ring, zaspel', Trj. *lë^uk*, V, Vj. *lõx* 'zaspel', Ni. *lāk*, Kaz. *l'a^uk*, O. *lõx* 'ring, kreis' (KARJ. OL. 15). Mindkét nyelvben 'körül, szét' az igekötő rendes jelentése, amit a tőszó ismeretében természetesnek is tart az ember: vog. *laxwé sonsilaxtox pōmtés* 'körül kezdett nézegetni' (VNGy. IV, 383), *lakwü sułūti* 'szét-szóródik' (uo. I, 146); osztj. *lökkì xandixs* 'körültekintgetett' (ONyt. 25), *lokkì-ixuāl'sallì* 'szétdobálta' (uo. 71). Ezt az igekötőt csak ritkán találjuk másként fordítva: pl. a törést, zúzást jelentő igék mellett gyakori az 'össze', a szórást, hányást, dobálást jelentőknél előfordul néha 'el' is; az etimológiai jelentés azonban még mindig kiérzik.

Egymástól némileg elütőbb jelentésváltozatokban használatos már a következő példa:

vogÉ. *supi*, KL. *šup*, K. *sopi*, *sopi*, P. *šup*, T. *šupu*, *šup* ~ osztjÉ. *šoppì*, *soppì*, *šop*, D. *čupa* 'keresztül, át, ketté, szét, el'. Ennek az igekötőnek is ismerjük a tőszavát: vog. (AHLQV.) *šup*, *sup* 'Hälfte (der Quere nach); Stück, Endchen', (MUNK.) É. *sup*, KL. *šup*, K. *sop*, T. *šop* 'darab, rész; -cska, -cske' (pl. *ērì-sup* 'kis ének', *šqs-sup* 'órácska'); osztj. (PATK.) *čup* 'hállite (in die quere; gegensatz zu *pēlek*), stück, teil', (KARJ. OL. 148) FD. *ṣu`p*, Trj. *ṣō`p'*, V, Vj. *ṣō`w'*, Ni. *šup'*, Kaz. *šo`p'*, O. *sō`p'* 'stück, stümpfchen', (PÁPAY) *šop*, *sōp* 'darab, rész; -cska, -cske' (pl. *lāṣm-šop* 'fejszécske', tkp. 'fejsze-darab', *xār-šop* 'rénbikácska', tkp. 'rénbika-darab'. — Íme néhány vogul és osztják példa annak szemléltetésére, hogyan ágazik el az eredetileg keresztben való felezést jelölő szó jelentése. Egyik irányban a felezés, átmetszés műveletének képzele indikálja az 'át, keresztül' jelentés ki-domborodását, másik irányban pedig a felezés, átmetszés eredményeként beálló kettéválás, szétesés szemlélete fejleszti ki a 'ketté, szét, el' jelentéseket:

vog. *nalü xürēm supì* 'nyele három darabra tört széjjel' (VNGy. II, 303), *jiw supì* 'a fát kettévágják' (uo. II, 68), *jaūt xāsnanä supì* 'jasawët 'az ij rugóját

keresztülmetszi' (uo. IV, 178), *ujiñ ūntmit supî minūslem* 'a vad-vadászó ösvényen általmentem' (uo. III, 304);

osztj. *sēger nēda-vēt čuba tāgajōt* 'er zerriss die Kette in vier, fünf Stücke' (PATK. IO. II, 148), *jaš lqwen šop(pî)-xqtšalem* 'kezed csontját kettétöröm' (ONGy. 31), *šārās soppi-ussal* 'a tengert átúszták' (ONyt. 62).

Érdeemes ezzel kapcsolatosan megemlítenünk, hogy példánkkal egyezően a vogulban és az osztjákban több 'darab' jelentésű szó is hasonló szerepű igeikötővé vált, vagy fut versenyt az igeikötővé válás útján. A vogÉ. *pułʹ, puol, AL. piʹ, K. polʹi, P. pelē, pēl* igeikötő tőszava nyilvánvalóan a 'darab, falat, forgács' jelentésű vogÉ. *pūl, puol, pol, KL. pul, T. pol, pol;*¹⁾ igeikötői alkalmazásban 'szét, el, keresztül, össze, meg, föl' jelentésekben szerepel:

sirejim puolʹi ti saʹirilēm 'kardomat apróra fogom törni' (VNGy. II, 12), *puł-tqutawē* 'szétrágják' (uo. IV, 419), *tumanū polʹi* 'sakwätimēt' 'lakatjai össze vannak törve' (uo. III, 10); már az etimológiai jelentés ('darabbá') teljes elhomályosodását mutatják az efféle példák: *puñkiñ qntpēm puol-sawēlmats* 'fejembeli agyvelőm megzavarodott' (uo. IV, 229), *puł-turyim āmp* 'megveszett eb' (VNYj. 29), *pēl-khašētaus* 'megpenészedett', *pēl-sēis* 'megrothadt', *pēl-sāwēs* 'megsavanyodott', *pēl-šultqusem* 'megőszültem' (uo. 247).

A vogul példának jelentéstani tekintetben pontos párját találjuk az osztjD. *perà, pērà* 'in kleine Stücke; zer-' igeikötőben:

twit pērà sagadet 'er brach den Ring in Stücke' (PATK. IO. II, 144), *sēgeret pērà tē-tāgajōt* 'er zerriss die Kette in kleine Stücke' (uo. 148). — A tőszó *per, pēr* 'morzsa, darab';

¹⁾ TOIVONEN (FUF. XX, 58) KANNISTO kéziratából a következő alakokat idézi: TJ. *pōa*, AK. *pūl*, KK. *pūl*, V. *puʹad*, FL. *pūl*, Sz. *pūl* 'stück (bissen)'. — A szó a rokonság többi tagjában is él: osztj. (KARJ.) FD. *pūl* 'bissen, mundvoll (brot, fleisch); gekauter biszen (für ein kind)', V, Vj. *puʹl*, Trj. *pʹuʹl* 'stück, biszen, mundvoll; gekauter biszen', Ni, Kaz. *puʹl* 'mundvoll, biszen, stückchen; gekauter biszen', O. *pūl* id.; (PAAS.-DONN.) K. *pūl* 'bissen, stück', J. *pūl* 'stück im allgemeinen'; zürj. *palak*: *gy-p*. 'eisscholle'; stb.

pontosabban: (KARJ.-TOIV.: FUF. XX, 139) FD. *pər* 'span zum feuermachen', V, Vj. *pər* 'brocken', Trj. *p'əʒ* 'brocken, krümchen, kleines stück' ~ votj. *pīri*, *pīri* 'brocken, krume, abgang, abfall' stb.

Sőt még ezeken felül is vannak példák arra, hogy 'darab, törmelék' jelentésű szó 'szét' értelmű igeekötővé próbáljon válni. Még nem az, de már útban van, s ha a körülmények kedveznek neki, célba juthat. A vog. *rawi* 'darabokra, apróra' és az osztjÉ. *nampriji*, *nəmbərä* 'darabokra, ízzé-porrá, össze' szavakra gondolok, amelyek közül az első a vog. *raw* 'apró darab, morzsa', a második pedig az osztj. *nambər* 'darabka, törmelék, por, szemét' lativus-ragos alakja s ilyenféle példákban található: vog. *josäyü rawi* 'rätšäyü, jgutä rawi' 'rätöstü, sirejä rawi' 'rätöstü' 'két hótalpát darabokra törte, iját darabokra törte, kardját darabokra törte' (VNGy. II, 22); osztj. *sam pulvy nampriji pöxlom* 'a szíve táján össze-vissza van szurkálva' (ONGy. 275).

Az obi-ugor igeekötők többsége a most bemutatott példákhoz hasonlóan máig megőrizte etimológiai jelentését. Könnyű azonban észrevennünk azt is, hogy bár még többnyire frissen érzik a konkrét irányjelölés, kisebb-nagyobb jelentéselhajlások kezdenek itt is, ott is kiütközni, mégpedig részint az igeekötő tőszavának értelmi árnyalatai szerint, részint az igeék irradiációja, jelentésbesugárzása, részint pedig a sokféle analógiás hatások következtében. Ezek a nyelv életében dolgozó erők sok esetben aztán már mélyebbre ható változásokat eredményeztek: számos igeekötő — érthető okokból éppen a legforgandóbbak — egyik vagy másik nyelvjárásban, ilyen vagy olyan igeék szolgálatában szemünk láttára kezdi elveszíteni eredeti színét, szerepét és sodródik különösebb zökkenő nélkül a formális elemmé válás lejtőjére. A vog. *sam* ~ osztj. *šax*, *tex* igeekötő rendszeren még az elsődleges 'holtra, agyon' jelentésben használatos, azonban egy-két osztj. példában, kivált pedig a vogul nyelv K. és P. nyelvjárásában már számottevően továbbfejlett értelemben, t. i. a cselekvés intenzitását, eredményességét, befejezettségét jelölő szerepben is közönséges: osztjÉ. *šax ušleten* 'ihr werdet gänzlich sterben' (Анлqv.), osztjD. *tex jouradem* 'egészen begöngyölni' (Патк.); vogK. *nān löni säme*

textilēm 'én téged alaposan jóllakatlak', *süme tgrts* 'nagyot kacagott', *nirel ognēm sām-khaintēstē* 'engem megvesszőzött' (VNYj. 211—2); vogP. *sām-ñaletkats* 'megfulladt', *jonkhēp sāmē-tañēnts* 'a hold megtelt, telivé lett' (uo. 247).

A magyar *far* szó obi-ugor megfelelőinek (KARJ. OL. 217 osztj. FD. *pīr*, Trj. *pīr*, V, Vj. *pīr*, Kaz. *pīr* 'hinter etw. befindlich; raum hinter etw'; KANN. TatLw. 111 vog. TJ. *pēr* 'der letztere') ragozott alakjai igekötőül szolgálnak: vog. (KANN. WogVok. 33), TJ. *pērū*, TČ. *pūrū*, AK. *pūrū*, KK. *pūrī*, FK. *pūrī*, P. *pēr*, V. *pār*, AL. *pēr*; osztjD. (PATK.) *pira* (PAAB.-DONN.) K. *pīrā*, J. *pōryī*; jelentésük többnyire 'hátra', azután 'vissza', bizonyos összefüggésekben pedig 'haza':

osztj. *pira polox takset* 'er spie hinter sich' (PATK. IO. II, 6), *pira ankermetet* 'sie schauten nach hinten' (uo. 50), *pira karimeyen* 'sie giengen zurück' (uo. 52), *pira juva!* 'komm zurück!' (uo. 148);

vog. *pār khultēm* 'hátrahagyott' (VNGy. IV, 117), *pāri tūs* (FK. uo. II, 227), *pūrū tōs* (T. IV, 360) 'visszament'.

Vannak azonban az osztjákban is, vogulban is példák ez igekötő határozatlanabb másodlagos jelentésére: osztj. *pīrā taxēm* 'hyljätä, отакобать, verwerfen, aufgeben' (PAAB.-DONN. 2352. sz.); vogK. *viš-khgr rēsi*, *pāri-loqteln!* 'a kisdéd sír, csendesítsd le!' (VNYj. 201), vog'l. *jāmp puru-khqiwēs* 'a hold fogyóban van', *nīn puru-tōñsēn!* 'védelmezd meg nődet!', *puru-amañtilēm* 'kiengesztelen' (VNYj. 272).

Azt hiszem, e példák ismeretében senkisé is kételkedhetik abban, hogy egy 'hát, hátsórész' jelentésű szóból minden idegen hatástól mentesen egyszerű perfektiváló igekötő váljék. Csak úgy melleleg hívom fel erre a figyelmet, mert tudvalevőleg hasonló jelentésváltozásai miatt a magyar *meg-* igekötő is szláv hatás gyanújába esett.

Annak pedig, aki még ezután is kétségbe vonná a szerkesztés fejlődés lehetőségét, idézhetek egy szakasztottan azonos másik vogul példát is:

vog. (KANN. WogVok. 48) T. *šiš*, AK. *šəš*, KK. *səs*, FK. *sīs*, P, V, AL. *šīs*, FL. *sis*, Sz. *siz*, *siz* 'rücken' (≈ osztj. *tšəntš*, V. *tšəntš*, Ni. *šāš*, Kaz. *šāš*, O. *sps* 'rücken', fS. *hāntā* 'schwanz', lpD. *tsātska* 'fleisch am hinteren'; vö. legutóbb TOIVONEN,

InIAffr. 114) lativusi alakja elég gyakran használatos igekötői szerepben, mégpedig 'hátra, vissza, el' jelentésekben, pl. *amki sisi' minäsém* 'magam pedig hátra mentem' (VNGy. III, 112), *mañsi xum sisi' xajti* 'a vogul ember visszafut' (uo. IV, 267), *sisi'-ke xutilen* 'ha magad mellett elhagyod' (uo. III, 52, 53). — Azt hiszem, e példák maguktól beszélnek.

A meg- mellett leginkább *el-* igekötőnk vonta magára az idegenszerűség, szláv hatás vádját. Érdeemes lesz tehát már ebből a szempontból is tüzetesebben szemügyre vennünk obi-ugor megfelelőit. — Az igekötő alakjai a vogulban *elä, el, el, il*, az osztjákban É. *jel* (*jella, jel* stb.), D. *illa* stb. Tőszavuk azonos a magy. *el-*: *elő, eleje*; zürj. *il-*: *ilyn* 'a távolban', *ilis* 'a távolból'; fS. *ete-*: *eteen* 'elé' stb. szavakkal: vog. (MUNK.) *el, il* 'elő', *eli-päl* 'előrészt', *eli-aul* 'elővég', *elén* 'előtt'; a távolban', *elil* 'messziről', (KANN. WogVok. 41) AK. *elt*, P. *ielLt*, V. *ilLt*, AL. *ilt*, FL. *elit* 'vorne, früher'; osztj. (KARJ. OL. 212) FD. *it*, Trj. 'i', V, Vj. *il'*, Ni. *iet*, Kaz. *ie'a* 'vorder', (ΠΑΡΑΥ) *iel-pēlak* 'előrészt', *ieln* 'előtt, a távolban'.

Jelentésük mindkét rokonnyelvben annyira szerteágazó, hogy célszerűnek látszik a főbb típusokat néhány alkalmas példán szemléltetnünk:

I. Mozgás a térben előre: osztj. *iel-pidem* 'előre csúszott' (ONyt. 61), vog. *it-lē'in elä ta sūlinti* 'szökő evet iramlík erre elő' (VNGy. III, 440), *elä minäsém* 'előbbre mentem' (uo. IV, 38);

II. Általában távolodás: osztj. *iel-lēlēm'sat* 'odább álltak' (ONyt. 152), *seltta j'cl-manlen* 'onnét tovább mégy' (ONGy. 80), *iel-lāyalmalēm* 'elevezek' (ONyt. 140);

vog. *elä jāmīle'im* 'odább lépdelek' (VNGy. II, 197), *sirejil elä rātilitü, elä üsilitü* 'kardjával elveregeti őket, elűzőgeti őket' (uo. II, 136), *xumitänel el-qjes* 'elszökött a férjétől' (uo. IV, 80), *el-üntti* 'félreül', *il-joqmentäsém* 'eltávoztam', *il-pätērs* 'eltűnt', *elä minen!* 'menj el!', *il-khīpsäts* 'elcsúszott', *el-gips* 'elszabadult', *el-khāiti* 'elfut', *el-tēilēmli* 'elrepül', *il-tolmāntēn!* 'lopd el!' stb. stb.;

III. Időbeli kiterjedés, huzamosság jelölése: osztj. *ver jem q̄lax j'el'-verlem* 'munkám jó végét tovább csinálom' (ONGy. 32), *jēl-q̄m̄stal* 'tovább ülnek', *j'el'-lāšileu* 'tovább lessük', *jēl-nòymal* 'tovább beszél' stb.

vog. *ēl ūnlenti, ēl xujjēlālenti* 'tovább üldögel, tovább heverget' (VNGy. III, 413), *ēlā q̄lel'* 'tovább élnek' (uo. I, 4), stb. stb.

IV. Hirtelen beálló, vagy hirtelen beálló s azonnal be is fejeződő cselekvés jelölése: vog. *uj-āñs ēlā rāñxäslēs* 'az állatöreg elordította magát' (VNGy. III, 380), *ñaurēm ēlāl lūñsēltaxts* 'egy gyermek elsírta magát' (uo. I, 34, 199), *ēlāl khqjtēs* 'elfutamodott' stb.

V. A különféle átvitt értelmű jelentéseket (pl. vog. *ēlā rūlmi* 'elszaporodik', *ēlā mñkwē lūwim āyim* 'eladónak rendelt leány' stb.) mellőzve, utunk a jelentésfejlődés utolsó állomásához vezet: az igekötő etimológiai értelme kezd teljesen elhomályosodni, hova-tova szinte magába szívja az ige, hogy általa nyomatékot nyerjen, a cselekvés eredményességének, befejezettségének jelképezőjéül alkalmazza. Az osztjákban is vannak idevágó példák, a vogulban meg, kivált a T. nyelvjárásban, se szerük, se számuk:

osztj. *jēl-ōimtal* 'lesüllyed' (ONGy. 163), *jel-tālalfi!* 'húzzatok csak meg (a csengetyűt)!' (uo. 275), *illa lāsyāltam* 'ausspannen' (PAAB.-DONN. 1009), *illa kōis-sam* 'abbrechen, niederlegen, zerbrechen' (uo. 805);

vogK. *elē āñkhwsaxts* 'levetkőzött' (VNGy. II, 225), *lō lēpāt elē mñēm̄tēstē* 'a ló farkát kitepte' (uo. III, 131), *vuj-āñšux-kwäšmē elē-šq̄ritū* 'a medvekörmöt megvágta' (VNYj. 201), vogT. *miskērēx il-tāj̄mējēxts* 'az ifjú megebédelt' (VNGy. IV, 364), *il-q̄štēsēm, il-khātsēm* 'megharagudtam, elfutottam' (uo. IV, 371), *āmp il-aitslēt* 'az eb megveszett', *pārt il-lq̄m̄q̄ts* 'a deszka meghasadt, elrepedt', *il-sēis* 'megrothadt', *il-āstēs* 'megsavanyodott', *il-ātujis* 'megszagosodott' stb. (VNYj. 270-71).

Tévedés volna azt hinnünk, hogy a jelentésfejlődésnek ez a módja és foka kivételszámba megy. Több vogul és oszt-ják igekötő megfutotta ezt a pályát, kivált azok, amelyek — alakjukból ítélve — a legrégebbek közé tartoznak:

a vog. *nāñx*, osztj. *noχ* eredeti jelentésének megfelelően azt jelenti elsősorban 'föl', a vog. *jol*, osztj. *il*, *it* pedig az ellenkező irányú, a lefelé való mozgást jelöli. Mindkét igekötő mindkét nyelvben megtartotta ősi értelmét, de e mellett különféle új szerepekre is vállalkozott, sőt pl. a KL. és a K. vog. nyelvjárásban meglehetősen háttérbe szorult a függőleges irányú mozgás jelölése:

osztj. *noχ-kilas* 'fölkelt', *noχ-ɣordɨ* 'emeld föl', *noχ-läɣmdas* 'fölállt', *noχ-lələs* 'fölült', *noχ-ēl* 'följön', *noχ-k'irisä* 'fölkiabálták (kiáltással fölébresztették)' stb.;¹⁾

másodlagos jelentésben: *noχ-sotagem* 'einsalzen', *noχ-enχem*, *noχ-enχesem* 'losbinden, abnehmen' (vö. PATK.-FUCHS, Gramm. 147-8);

vog. *nāñx-ḡāñɣi* 'fölhág', *nāñx-kwäli* 'fölkél', *luwä-tarm* *nāñx-üntəs* 'lovára ráült', *nukh-šunšəm* 'fölnézek', *nukh-silätəm* 'fölkúszok' stb.;

másodlagos jelentésben: K. *vuot nqkh-ñquréməs* 'a szél megerősödött', *nqkh-poɣtəs* 'meggazdagodott'²⁾ stb. (VNYj. 202), KL. *ñoul nukh-töšliləm* 'megszáritom a húst', *lū poməl nukh-tēkti*, *nukh-äjtäləm* 'a ló füvel jóllakik, megitatom', *äm nān nukh-roqtäləm* 'én téged megraklak' (VNYj. 120).

Ugyanez a sorsa a 'le' jelentésű igekötőnek is:

¹⁾ Gyakori a *noχ* igekötő használata a különféle ruhadarabok levetését jelentő igékkel kapcsolatban: *täχret noχ erχet* 'er nahm sein Panzerhemd ab' (PATK. IO. II, 36), *lɣɣärən noχ äɫ èɣ'ä!* 'páncéladat ne vedd le!' (ONYt. 144), *tünt χoräsət noχ nātšymət* 'hän heitti päältään hanhenmuodon' (PAAS.-DONN. 1429) stb.;

²⁾ Ellentéte: *jɣtə jörlitäχw* 'leszegényedni'; vö. magy. *meggazdagodni* — de: *leszegényedni*, *meghízni* — de: *lesoványodni*, *megfőrfiasodni* — de: *elasszonyosodni*, *megöregedni* — de: *elszomorodni*, *megmagyarosodni* — de: *eloláhosodni* stb.

osztjÉ. *il-pidəs* 'leesett', *il-nāyərmas* 'leugrott', *il-posmas* 'lecsöppent', *il-əxləs* 'leszállott', *il-xanəmasət* 'lebuk-tak', *il-əm'səs* 'leült', *il-nəratlem* 'lenyomom', *il-luttəsli* 'leejtette'; D. *it estamen* 'indem sie her-unterliess', *it-pəgdöt* 'er warf ihn zu Boden' stb.; fejlődött jelentésekben: *il-xaləm* 'elhalt', *il-əšəm* 'elpusztult' (ONGy. 184), *ül-verte* 'похоронить, eltemetni' (PÁP.-MUNK. 12), *ādēy it vērāi* 'am Morgen beerdigte man sie' (ПАТК. IO. II, 144), *qləm il-nōyollem* 'álmot alszom' (ONGy. 18, 20, 77) stb.;

vog. eredeti jelentésben: *jol xujəs?* 'lefeküdtek', *jol-üntsəm* 'leültem', *jol ti rəyāts* 'lerogyott', *jel-ujlēm* 'leszálok', *jol-voškəsāle'im* 'földhöz vagdalom', *jol-jülilawəs* 'letaposták' stb.;

másodlagos jelentésben: *jel-ajaum* 'el-alszom' (VNYj. 120), *jol ajilmətwəs* 'elaludt' (VNGy. I, 7.), *jol-joxtawəm* 'lerészegedtem' (uo. I, 222; IV, 80), *man savit xum qli*, *pusən jol-ajtiān* 'amennyi férfi van, mind leitatod' (uo. IV, 67), *jel-pəñkhləs* 'lerészegedett' (uo. IV, 165); *jol-xqli* 'meghal', *jol-ūsi* 'elpusztul', *jol-pösəli* 'kimúl' (uo. I, 203), *toqtütən jalə šəptəstən* 'atyjukat eltemették' (uo. II, 241); az egyes állatok halálának kifejezései: *uj-añšux jel-šəškhati* 'a medve aláömlik', *šərp jel-tili* 'a jávor alárepül', *sāir jel-khwqlili* 'a tehén elpusztul' (VNYj. 178); *jā jel-pöləs* 'a folyó befagyott' (uo. 240), *Tānt il-qnts* 'a Tavda befagyott' (uo. 274), *jolü lülmətsəm* 'megállottam' (VNGy. III, 68), *luwä jol-xartitü* 'lovát visszarántja' (uo. IV, 149), *törəm jel-məltəpəjməs* 'тепло стало — fölmelegült az idő', *jel-tqljəxts* 'задрожалъ — megremegett' (VNYj. 178), *ti eš il-punšqs* 'ez a dolog bevégződött' (uo. 275).¹⁾

¹⁾ E példák eszébe juttatják az embernek az ői. *áva*, av. *ava*, lat. *au*, porosz *au*, óegyh. szl. *u* igekötőt, amelynek szintén 'herab' volt az eredeti jelentése, azonban az egyes

Úgy látszik, hogy a konkrét irányjelölésre szolgáló ige-kötők elszíntelenítésében a vogK, P, T., de különösen a KL. nyelvjárás jutott legmesszebbre. Az eddigi példáknál is szem-beszökőbb ez a hajlandóság a 'ki' jelentésű *kwon* és a 'félre, szét' jelentésű *pal* alkalmazásában. Hogy csak néhány példát említsek, a *kwon-kwāle'im* 'kimegyek'-féle használat mellett a *kwān-jäxtépoqlit* 'szétvagdalja — t. i. a leölt borjút' (VNGy. IV, 163), *kwälä kwān tajwés* 'háza leégett', *ūsén kwān-tēlils* 'eszed megzavarodott', *wognit kwān-tips* 'az erdőben eltévedt' (VNYj. 119); — az elsődleges *pal-χalils* 'széthasadt' mellett pedig a *päl-šōvlau* 'megsavanyítják — a bozasórt' (VNGy. IV, 420), *päl-khwgrjäxtsēm* 'megharagudtam', *ñirél päl-sérēxtaus* 'megfenyítettett vesszővel' (VNYj. 120) stb. effélék éppenséggel nem mennek ritkaságszámba.

Mielőtt az obi-ugor ige-kötőknek amúgy is hosszúra nyúlt jelentéstani tárgyalását befejezném, még arra a kérdésre szeretnék röviden válaszolni, mivel magyarázhatjuk a különböző eredetű ige-kötők jelentés-fejleményeinek egybetorkollását. A

pēl-šāwés 'megsavanyodott',

il-āštēs 'megsavanyodott',

päl-šōvlau 'megsavanyítják'-félékre gondolok, amelyekben íme egyszer a 'darab' jelentésű *puł*, másszor az 'elője valaminek' jelentésű *ēl*, *il* és harmadszor az 'oldal' jelentésű *päl* szavakból lett ige-kötő végez lényegileg egyazon funkciót: egyszerűen perfektiválja a történetet. Közöséges jelenség ez mindazon nyelvekben, amelyek fejlettebb ige-kötő-

idg. nyelvekben éppúgy tovább fejlődött, mint a mi obi-ugor ige-kötőnk:

óí. *áva-i* 'herabkommen, sich stürzen auf, hinweggehen, sich entfernen, hingehen zu', *áva-slhā* 'hinabsteigen, sich fernhalten, sich entfernen, dastehen, Halt machen';

ó-porosz. *auskandint* 'ersäufen'; ó-egyh. szl. *uběžati* 'aufugere', *urěžati* 'abscindere'.

Találóan jellemzi a változás rugóit DELBRÜCK: „Oft wird indessen mehr der Ausgangspunkt und der Zielpunkt als die Herabbewegung in's Auge gefasst, so dass es scheint, als habe das Wort die Bedeutung 'weg von', oder 'hinein in'“ (Vgl. Synt. I. 669).

rendszerrel rendelkeznek, ám a fejlődés előzményeit, okait ismerve éppoly természetesnek találjuk ezt, mint a kifakult szövetek közös szintelenségét. A sűrű és sokféle alkalmazásban egyik igekötőnek is, másinak is letompul eredeti konkrét jelentése, fokozatosan lazulnak, szakadoznak az etimológiai kapcsolat szálai, s az igekötő egykori egyéniségéből hova tova alig marad meg más, mint a cselekvés, történet fordulóponthoz, célhoz juttatásának közös jegye.

Ebből még nem következik azért, hogy a fejlődésnek ilyen utolsó fokára sodródott igekötők közt semmi különbség sincs, tetszés szerint helyettesíthetik egymást. A nyelv háztartása nem szokta megtérni a fölös tartalékolás fényűzését, hanem a valami okból azonos értékűvé vált elemeknek új szerepeket oszt ki; de különben is ritkaság, hogy az igekötők alkalmazási kör, hangulat, szemlélet tekintetében tökéletesen pótolhatnák egymást. A *megfeledkezik* — *el/feledkezik*, az *el-híszem* — erdélyies *meghíszem* állítólagos egyértelműségéről mondja BUDENZ: „Igaz, hogy mind a kettő az igecselekvés végbementét jelenti, t. i. a perfectiós *meg* és a célhozjutási *el*, de nagyon különböző, sőt egészen ellenkező uton, amiért is képzeletünkre egészen különböző benyomást tesznek. Az *el*-es igéknél ugyanis képzeletünk kíséri az igecselekvés folyamatát annak végéig, a subjectum a cselekvés pályájának mintegy elején áll, a pálya elterjedvén előtte; a *meg*-es igéknél képzeletünk a cselekvési pályát nem kísérheti, mert a subjectum annak végén áll és a pálya háta mögött van. Egy szóval: a *meg*-es ige „legt die handlung zurück“, az *el*-es ige „kommt mit der handlung zu ende v. zum ziele“ (NyK. III. 87—88).

IV. Az obi-ugor igekötők eredete; az állítólagos orosz hatás kérdése.

Az obi-ugor igekötők alaki és jelentésbeli sajátságait ismerve rátérhetünk az eredet kényes kérdésére.

Az ugor-kori örökség lehetőségére elsősorban a három közeli rokon nyelv, a magyar, a vogul és az osztják igekötő-

rendszerének terjedeleme és természet tekintetében való hasonlósága látszanék utalni. Éppolyan módszertelen túlzás volna azonban a rokon nyelvek közt található minden szerkezeti egyezést eo ipso a közös alapnyelvből eredeztetni, mint amilyen végzetes hiba idegen nyelvek szerkezeti egyezéseit csak úgy kapásból átvételre alapítani. Pl. a hangrend és illeszkedés a finnugor nyelvek többségében megvan, mégis számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy ez a jellemző hangstrukturai jelenség nem az alapnyelvből származott, hanem tán különfejlődések eredménye; az ugor nyelvek és a mordvin tárgyas igeragozása kétségtelenül nem a finnugor alapnyelvre nyúlik vissza, a magyarban és a cseremiszből található ajakhangzó szerinti illeszkedést pedig bebizonyíthatóan késői párhuzamos változások hozták létre.

A magyar, vogul és osztják igekötők közös ugor volta mellett jóformán semmi konkrét érvet nem tudunk felhozni, ellene viszont annál többet. A magyar igekötők, amelyek közül mindössze háromnak-négynek van az obi-ugor igekötők közt etimológiai megfelelője, nyilvánvalóan nyelvünk különletében fejlődtek ki. A fejlődés az ősz-, esetleg az elő-magyarban indult meg, míg a teljesebb alaki és jelentésbeli kialakulás nyelvemlékeink tanúsága szerint a későbbi történeti korban, az ó- és a közép-magyarban folyt le. Ha föltesszük, hogy a magyar, a vogul és az osztják közös őse, az ugor alapnyelv lényegében egységes volt, akkor joggal következtetjük, hogy a magyarral egyezően a vogul-osztják ágának is nyilván igekötő nélkül kellett különletét kezdenie.

Ezt állítva korántsem akarjuk kétségbe vonni, hogy az ugor alapnyelv ne rendelkezett volna azokkal a kedvező előfeltételekkel, amelyek lehetővé tették, sőt igazában előkészítették az igekötők későbbi kialakulását. Nem hiszem, hogy tagadni lehetne a magy. *elé menni*, a vog. *päri tús* 'hátra ment' (*pär* 'hátsórész'), az osztj. *šoppä xatšalem* 'darabra töröm' (*šop* 'darab')-féle közönséges határozós szerkezet ugor, sőt még korábbi: finnugor voltát, márpedig nyelvtörténeti, illetőleg nyelvjárási adatok bizonyossága szerint ezekből a szerkezetekből alakultak ki az átmenetek gazdag fokozatainak keresztül a

mai igekötős összetételek: magy. *elmenni*, vog. *pär-tüs* 'vissza-ment' és osztj. *šop-χgtšalem* 'összetöröm'.

Történeti ismereteinkből, valamint az obi-ugor nyelvekben: a vogulban és az osztjákban található külön szóképzleti egyezésekből, hang-, alak- és mondattani hasonlóságokból következtetve a vogulok és az osztjakok ősei a magyarság kiválása után még hosszú évszázadokon át együtt maradtak, miközben nyelvük is számottevő változásokon ment át. — Ismerete-e vajjon ez az obi-ugor alapnyelv a mai értelemben vett igekötést, másszóval erre az obi-ugor korszakra nyúlik-e vissza a vogul és az osztják igekötő-rendszer?

Mind a vogulban mind az osztjákban láttunk több egészen újkeletű igekötőt, amely a nyelvterületnek csak kisebb-nagyobb részére szorítkozik, amely alakilag és jelentés tekintetében szinte szemünk láttára fejlődik ki. Ezeket a jórészt analógiás úton keletkezett és terjedő példákat természetesen ki kell zárunk vizsgálatunk köréből. Annál nagyobb figyelemre kell méltatnunk a két nyelv igekötésében élénk táruló hasonlóságokat. Azt hiszem, felesleges volna itt részletesen tárgyalnom ezeket az egyezéseket, mert többnyire csak ismételni volnék kénytelen az obi-ugor igekötők alaki és jelentésbeli fejlődésével foglalkozó fejezetek anyagát. Újból emlékeztetbe idézve a vogul és az osztják igekötők külső és belső alapsajátságaiiban, kibontakozásának körülményeiben mutatkozó feltűnő azonosságot, egyes igekötők alkalmazási eseteinek meglepő egybeesését, valamint a jelentéseknek gyakran az árnyalatokig menő párhuzamosságát, ezúttal inkább a konkrét anyagi egyezéseket kívánom hangsúlyozni. Míg t. i. az általános jelleg azonosságában részben külső okok is közrejátszhattak — mindenekelőtt az obi-ugorok közt a szétválásuk óta helyenként szinte napjainkig tartó élénk kölcsönhatásra gondolok —, közös eredet föltevése nélkül lehetetlen volna kielégítően megmagyaráznunk a vogul és az osztják igekötők túlnyomó többségének, számszerint húsznak, etimológiai egyezését. Akkora szám ez, hogy a bizonyára véletlen találkozásból eredő párok kiküszöbölése után is elegendő marad belőle annak a bizonyítékaul, hogy a vogul és az osztják igekötők genetikai kapcsolatban vannak egymással: kialakulásuk az obi-ugor

alapnyelvben megindult, míg a továbbfejlődés az obi-ugorság különválása óta párhuzamosan folyik.

A tót BUJNÁK, aki, mint említettem, egész könyvet írt a magyar igeekötők szláv voltának bizonyítására, elég részletesen kitért a vogul és az osztják igeekötők eredetének finnugor, de kivált magyar szempontból fontos kérdésére is.

Vizsgálatának az enyémtől merően elütő eredményét így foglalhatjuk pontokba: ¹⁾

¹⁾ Mivel szövegemet nem akarom hosszadalmas idézetekkel terhessé tüzdelni, ide a lap aljára jegyzek néhány jellegzetes mondatot BUJNÁK fejtegetéséből. Íme: „Výšvedené dôvody i mienky jasne svedčia, že praefixa verbalia neodpovedajú duchu jazykov ugrofinských a vôbec ural altajských, že nakoľko sa také nachodia v nich, sú cudzím vplyvom“ (8. l.). — „S Rusmi potýkali sa Voguli už od 11. storočia a ruské kroniky menujú kraje Vogulmi obývané ruskými volostmi už od r. 1265. R. 1485 po predchádzajúcej porážke, sami ponúkli mier a vernosť ruskému cárovi. A keď vernosť táto i nebola ešte stála a Voguli, opierajúc sa o pomoc tatárskeho suseda, ešte niekoľko ráz sa sprotivili, jednako po úplnej porážke ríše tatárskej r. 1552, stali sa i oni pokojnými poddanými ruskými, medzi ktorých vždy hustejšie prichodili misionári ruskí, až r. 1621 možné bolo založiť medzi nimi i biskupstvo. — Týmto dana je možnosť dosť včasného vplyvu ruského i na jazyk Vogulov“ (59-60. l.). — „Najstaršie písané pamiatky sú ani nie storočné a sú to od Rusov preložené čiastky biblie a modlitby. Už týmto je prezradené, zkadiaľ prichádzalo praefixovanie slovies“ (60. l.). — Az osztják igeekötőket éppígy orosz utánzatoknak, a biblia-fordító VOLOGODSZKIJ kakuktojásainak tünteti föl szerzőnk: „Takto dosť bezpečne môžeme pomenovať Vologodského duchovným ocom nielen veriacích Ostjákov, ale aj ich praefixovaných slovies“ (121. l.). — A tótul nem értő olvasó kedvéért hadd idézzem még BUJNÁK francia nyelvű összefoglalásának alábbi két állítását is: „Les Vogouls n'ont pas de littérature, excepté les chansons; au commencement du siècle dernier, les Russes leur traduisirent certaines parties de la Bible et des prières. C'est ce qui démontre aussi, d'où l'emploi des préfixes verbaux avait pu parvenir jusqu'à eux“ (377. l.). — „Le peuple qui n'avait pas de littérature écrite, qui aurait pu exercer une influence conservative sur la langue et qui ne la connut que dans les traductions telles que celles de Vologodsky, s'habitua presque

1. Az urál-altaji nyelvek agglutináló jellegüknél fogva nem ismerik a präfíxumokat; amelyik finnugor nyelvben ige-kötő van, csak idegen, indogermán hatásnak köszönheti.

2. A vogulok és az osztjások a XI. század óta érintkezésben állnak az oroszokkal, s ezzel adva van az orosz nyelv hatásának lehetősége.

3. A vogul és az osztják nyelv legrégibb írott emlékei egyes oroszból oroszok által fordított biblia-részletek és imád-ságok. Ezek a fordítások honosították meg az obi-ugor nyel-vekben az orosz ige-kötők utánzását.

4. Az ige-kötők használata, mint russicizmus, ebből a hittérítés céljait szolgáló vallásos irodalomból terjedt el a vogul és az osztják köznyelvbe, úgyszintén a népköltészet nyelvébe is.

El kell ismernünk, hogy aki kellő szakismeretek és kritika nélkül olvas, könnyen hitelt adhat BUNÁK refrénszerűen ismétlődő megállapításainak.

Vegyük sorra ezeket az első pillanatra tetszetős tételeket.

Igaz ugyan, hogy a fgr. nyelvek nem nagyon használnak idg. értelemben vett präfíxumokat, ennek azonban semmi köze sincs az ige-kötők kérdéséhez: ellehetnek ige-kötő nélkül egyéb-ként tipikusan präfíxumos nyelvek, viszont duskálhatnak ige-kötőben máskülönben präfíxum nélkül szűkölködő nyelvek. A nyelvek vajmi kevésbé szoktak igazodni azokhoz a merev sémákhoz, melyeket az ú. n. nyelvszellem szerint tipologizáló nyelvészek szabnának ki részükre. — Ha a rég elavult nyelv-filozófiai dogmák varázslatától fölszabadultan nézzük a ténye-ket: a magyar, vogul és osztják ige-kötőkben semmivel sem találunk nagyobb „természetellenességet“, holmi eleve idegen hatásra valló „elfajzást“, mint p. o. a perzsa *pidaram*, *pidarat*, *pidarāš* 'atyám, atyád, atyja', a nápolyi olasz nyelvjárási *patremo* (iro-dalmi olasz *padre mio*) 'atyám', *frateto* (ir. olasz *fratello tuo*) 'bátyád' stb. birtokos személyragos alakokban vagy pl. a por-tugál *damo-lo* 'adjuk' (vö. *damos* 'adunk'), *di-lo* 'mondod' (vö.

aux russismes et à l'emploi des préfixes. Ainsi on peut con-sidérer Vologodsky comme père intellectuel de l'emploi des préfixes dans la langue ostiaque" (379-380. l.).

diz 'mondasz') és az olasz *amollo* 'szerette' (vö. *amó* 'szeretett'), *ascoltatemi* 'hallgassatok meg engem' (vö. *ascoltate* 'hallgassatok') stb. tárgyas igeragozásban. Tudtommal komoly helyről eddig még nem hangzott el olyan vélemény, hogy a perzsa, olasz és portugál nyelvnek ezek a feltűnően antiindogermán fejleményei finnugor hatásnak volnának tulajdonítandók, hanem általában beérték azzal a megállapítással, hogy az egymástól függetlenül folyó nyelvtörténeti változások szeszélyes sodra különböző genealógiai csoportok tagjaiban is létre hozhat szerkezeti hasonlóságokat. — Éppígy bajos volna történeti kapcsolatot keresni egyfelől a mordvin *ava* 'asszony': *avas* 'az asszony', *moda* 'föld': *modas* 'a föld', zürjén *en* 'anya': *enjs* 'az anya', *nju* 'leány': *njlis* 'a leány', másfelől az albán *gur* 'kő': *guri* 'a kő', *mik* 'barát': *miku* 'a barát', oláh *munte* 'hegy': *muntele* 'a hegy', *fecior* 'fiú': *feciorul* 'a fiú', bolgár *trup* 'test': *trupät* 'a test', *voda* 'víz': *vodata* 'a víz' stb. végarticulosos alakok közt. Eddig nem is keresett senki.

Igaz az is, hogy a vogulok és az osztjákok évszázadok óta orosz uralom alatt élnek; az sem tagadható, hogy az oroszország az európai civilizáció számos elemének nevével gazdagította az obi-ugorok szókészletét, sőt bizonyos szerkezeti hatások lehetőségét nem merném eleve elutasítani, — ámde ez még korántsem bizonyít az obi-ugor igekötők orosz eredete mellett. A nyelvészet nem az elméleti lehetőségek tudománya! A nyelvész csak olyasmit állíthat, amit módszeresen bizonyítani vagy legalább valószínűsíteni tud. BUJNÁK tisztában van ezzel az elemi követelménnyel, s nem marad adós a bizonyítással. Majd elvállik, mennyire sikerül ez neki.

Mivel érvelésének tengelyébe a bibliafordítások hatását állítja, mindenekelőtt a tengely teherbíróképességéről kell meggyőződünk. — Tehát kik voltak, mikor, hogyan, és mit műveltek ezek a fordítók, akik állítólag a vogul és osztják nyelv megreformálói, gyökeres, szinte forradalmi átalakulások előidézői lettek?

Mindegyik fordító személyéről és munkájáról tudunk annyit, hogy ítéletünknek szilárd alapot adhassunk.

SZARIGIN a kondai vogulság 1843-ban meghalt utolsó fejedelmének a fia, aki magasabb orosz műveltségben részesült

s a 40-es években Tobolszk egyik orosz iskolájában tanárkodott. Érdeklődése népe és anyanyelve iránt az orosz környezetben is tovább élt; ennek tulajdonítható, hogy oroszból vogulra fordítgatott. Az Urál vidékén vogul és osztják tanulmányokkal foglalkozó Regulynk is értesült erről s azért 1844 március 17-én Tobolszkban felkereste Sztatigint. Várakozásában azonban keserűen csalódott: tapasztalnia kellett, hogy Sztatigin ugyancsak elfelejtette ősei nyelvét. — Reguly súlyos megállapítását magunk is ellenőrizhetjük, mivel Sztatigin két vogul fordítását, t. i. „Az isteni imádságról“ és „A tízparancsolatról“ c. darabokat Reguly hagyatékából Hunfalvy ki is adta (VogF. 243—256; NyK. IX, 3—7). Sztatigin, amint Hunfalvy is hangsúlyozta, csakugyan „szerfelett oroszosan 's vogul nyelv ellenesen írt“ (NyK. IX, 3). Nemcsak az orosz szavak fölösleges hemzsege, a szórend kirívó idegenszerűsége tűnik fel, hanem súlyosabb meglepetések is érik az olvasót: nem használja, vagy rosszul használja Sztatigin a birtokos személyragozást, nem ismeri a tárgyas igeragozást, nyersen átveszi az oroszból a tiltó szokat, präpositiókat stb. Egyik fordításának „*O Torim kvoshin*“ a címe, s azt akarja ez jelenteni „Isten imádságáról“; az *o* azonban a vogulban akkor is, ma is teljesen ismeretlen orosz präpositio, úgy hat tehát az egész szerkezet, mintha magyar szövegben német präpositiókkal jelölnék a viszonyítást, teszem föl: „vom isteni imádság“, „in die város“; a Miatyánk „szenteltessék meg a te neved“ mondatát „*da svätitsa name nag*“ alakban adja vissza Sztatigin; azt hiszem, egy oroszul nem tudó vogul éppoly kevésbé értené ezt meg, mint egy vogulul nem tudó orosz, mert a mondat első fele oroszul van, másik fele meg vogul szavakból rakott orosz mozaik.

Bujnák másik vogul nyelvújítója az evangélium-fordító Popov. Voltaképen két Popovról van itt szó: Grigorijról, aki a Nachracsi-i Szentháromság-templom papja, és Georgról, aki a Leuši-i Szentlélek-templom káplánja volt. A kondavidéki vogulság közt élő orosz Popov-család szülöttei ők, s mivel jól tudtak vogulul, a tobolszki székesegyház Felicin Péter nevű főpapjának, a jugriai hittérítés egyik lelkes sürgetőjének megbízásából vogulra fordították Máté és Márk evangéliumát. Ez

a fordítás összehasonlíthatatlanul nagyobb vogul nyelvismere-
tet árul el, mint Szatiginéi. Munkácsi szerint „beható nyelv-
ismeretről tanúskodik munkájuknak minden részlete, különö-
sen a Máté-fordításé, mely meglepő öntudatossággal kerüli az
idegenszerűségeket s alkalmaz gyakran a fordítói hűség föl-
áldozásával is a vogul nyelvszellemnek megfelelő szólásokat
és fordulatokat, nem véteve — s ez a nyelvtudás fokának
jellemző kritériuma! — a tárgyas ragozás használatában sem.
Természetes, hogy mindemellett sem lehet e fordításoknak
minden jelentés- s különösen mondattani tanúságát hitelesnek
tekintenünk, s hogy a tollra csúszott nyelvkocsintásokkal szem-
ben itt is ép oly tanácsos az óvatos kritika, mint pl. midőn
régii magyar bibliafordításainknak használjuk fel ilyenmő ada-
tait“ (VNYj. 184—5). Megjegyzi azonban Munkácsi, hogy
„adatainak értéke főképpen igazoló, bizonyosságuk más hitele-
sebb nyelvészeti források tanulságainak megerősítésére és ki-
egészítésére szolgálhat alkalmasan“ (uo. 186).

Az új-osztják nyelv megalkotója gyanánt VOLOGODSZKIJ
orosz papot tiszteli Bujnák. Vologodszkij éveket töltött az Ob-
vidéki osztjákok között, ahol jól megtanult osztjákul, s lefor-
dította északi-osztjákra Máté evangéliumának 10 első fejezetét,
egy rövid káté-félét, sőt osztják szótárt is írt, amelyet 1842-
ben az orosz akadémiának is bemutatott. Úgy látszik, utóbb
elkedvetlenedett: Tobolszkba, majd 1844 januárjában Petro-
pavlovszkba került, s végleg abbahagyta osztják tanulmányait.
Regulynak 1844-ben alkalma lett volna vele is érintkezésbe lépni,
kéziratos szótára lemásoltatását is felajánlotta neki a tobolszki
püspök, azonban Reguly „Vologodszkij úr osztják nyelvtudásának
igen rossz hírét hallván, s rossz munka bírását károsnak tart-
ván inkább mint hasznosnak, e szívességet megköszönte“
(Reguly-Album LXXVIII). — Tárgyilagosan megállapíthatjuk,
hogy bár Reguly ítélete túlságosan szigorú volt, Vologodszkij
fordításában sok a kezdetlegesség, idegenszerűség.

Jóllehet nemigen ismerünk példát arra, hogy valamely
nyelvben a Szatiginhoz, Popovékhoz, Vologodszkijhoz hasonló
készültségű és képességű fordítók idéztek volna elő szerkezeti
átalakulásokat, kötelességszerűen folytatnunk kell a nyomozást.

Az első kétségtelenül megbízható obi-ugor nyelvi anyagot Regulynak és Castrénnek köszönhetjük. Regulynk 1843—45-ig élt az obi-ugorok között s jegyzett össze többkötetnyi vogul és többkötetnyi osztják népköltési terméket; Castrén, mint ismeretes, negyedik útján, 1845 nyarán tanulmányozta néhány hétig az osztják nyelvet, s e tanulmányainak eredményeit 1849-ben megjelent osztják nyelvtanában (*Versuch einer ostjakischen Sprachlehre*) tette közzé. Ha mármost az igekötők szempontjából nézzük Reguly vogul meg osztják gyűjteményeit és Castrén osztják nyelvtanát, meglepetésünkre a vogulban is, osztjában is a maival egyező, kifejlett igekötőrendszert találunk. Szatigin, a két Popov és Vologodszkij az 1835—1842-ig terjedő időben készítette fordításait, ha tehát csakugyan ők az obi-ugor igekötők magvetői, ahogy Bujnák tanítja, akkor csodát műveltek: Reguly és Castrén megérkezte idejére, vagyis egy-két év alatt az egész vogulságot-osztjakságot megtanították a finnugor nyelvszellemről állítólag idegen igekötés művészetére! — Ne mondjuk, hogy ez lehetetlen! Hátha mégis...

Amint azonban kíváncsian keressük ennek a példátlanul boszorkányos gyorsaságnak a titkát, hamarosan szétpattan a szép buborék: Szatigin fordításai csak 1864-ben jelentek meg Hunfalvynak a *Vogul föld és nép* című munkájában (243—254. l.), a Máté-evangélium vogul (Popovtól) és osztják fordítása (Vologodszkijtól) először 1868-ban Londonban Bonaparte Lucián herceg költségén látott napvilágot (250 bibliofilpéldányban), a Márk-evangélium Popovtól való vogul fordítását meg még később, csak 1873-ban nyomatta ki Hunfalvy Sjögrén ill. Schiefner másolata alapján a NyK. X. kötetében.

Csúf számítási hiba csúszott tehát Bujnák elméletének kronológiájába, mert az állítólagos utánpótlás, a vogul és az osztják igekötés szokása adatokkal igazolhatóan legalább 21, ill. 25 évvel idősebb, mint az állítólagos minta, t. i. Szatigin, Popov és Vologodszkij fordításának első kiadása. Ehhez igazán nem kell kommentár!

Perrendszerűen bizonyítható *filius ante patrem* esetével állván szemben, szinte kíméletlenségnek éreznők tovább firtatni az ügyet. Pedig volna még néhány fogas kérdé-

sünk, mint pl. 1. hogyan lehet irodalmi úton hatást gyakorolni egy tipikusan analfabéta nép nyelvhasználatára? 2. s ha mégis lehet, milyen titkos közvetítés, hogy ne mondjam: csempészés történhetett, mert hiszen az obi-ugorok kezébe került néhány fordítás-példányt is sebtiben összeszedték és elégették a féltékenykedő orosz hatóságok (VNyj. 182)?

Bujnák elméletének tengelye nem állja ki a teherpróbát: nem acélrúd az bizony, hanem kontár kézzel összeforrasztott ócska bádóg. Hozzá illő anyagból és hasonló szakértelemmel készült a ráépítmény is. Nem térek azonban ki a részletekre, mert az Akadémiát aligha érdekelné a vesszőfuttatás látványja, Bujnák furcsábbnál-furcsább ötleteinek, naiv elszólásainak, szemenszedett baklövéseinek és elképesztő módszertani iskolázatlanságának pellengérre állítása. Azt a tanulságot mindenestre leszűrheti az ember, hogy aki az orosz és az obi-ugor igekötők egymáshoz való viszonyához hozzá akar szólni, legalább valamelyest ismerje a vogul és az osztják nyelv elemeit is, oroszul legalább deklinálni tudjon és a nyomtatott cirill abc-ben némi gyakorlatlallal rendelkezék.

Száz szónak is egy a vége: az obi-ugor igekötők orosz eredetéről egyelőre nem lehet beszélni, — olyan értelemben meg éppen nem, soha nem, ahogy Bujnák beszélt. Ha az alkalmazás egyik-másik esetében sikerülne is egy a Bujnáknál súlyosabb fegyverzetű kutatónak idegen hatást kimutatnia, maga a rendszer vitathatatlanul ősi előzményekből szervesen kikristályosodott történelmi képződmény.

M. kir.
udvari könyvnyomda
HORNYÁNSZKY VIKTOR R.-T.
Budapest, Aradi-utca
14.

91.215.